

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Гіоане Ірина Миколаївна

УДК 316.472.4:327.8:316.72(043.3/.5)

**ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ
ЯК ВЗАЄМОДІЯ СВОБОДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ:
ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. М. Гіоане

Науковий керівник – Новакова Олена Вікторівна, доктор політичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Гіоане І. М. Феномен політичного вибору як взаємодія свободи та відповідальності: політико-культурний аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

У дисертації акцентовано, що демократичне суспільство та інтеграція до прогресивної міжнародної спільноти є стратегічними «орієнтирами» розвитку України. Невід'ємною складовою цих процесів є активна участь населення у формуванні представницьких органів влади, прийнятті політичних рішень, що визначають розвиток суспільства. Проблема політичного вибору належить до найбільш актуальних і недостатньо досліджених у сучасній вітчизняній політичній науці. Це пов'язано з тим, що політичний вибір часто розглядається лише в електоральному контексті, у відриві від політико-культурних, ціннісних складових його реалізації. Провідну роль у забезпеченні якості та ефективності політичного вибору відіграє взаємодія таких його характеристик, як свобода та відповідальність, нерозривна єдність яких не завжди усвідомлюється в суспільстві.

Міждисциплінарний підхід дозволив визначити філософський, соціологічний, психологічний, правовий та інші аспекти дослідження феномену політичного вибору, що вказують на його багатоаспектність. Визначається роль діалектичної єдності політичної та правової сфер у феномені політичного вибору в умовах демократичного суспільства. Аналіз концепцій дозволив осмислити праксеологічну і аксіологічну основи феномену, їхню діалектичну зумовленість і взаємодію, зумовленість низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Феномен політичного вибору розглянуто в політико-культурному контексті. Зокрема, акцентується увага на аспекті діалектичного

взаємозв'язку та взаємодії свободи і відповідальності. Обґрунтовано значимість політико-культурної сфери суб'єкта у формуванні політичного вибору, зокрема сформованості політичної і правової культури та її складових.

Досліджено специфічні риси реалізації принципу діалектичної єдності свободи та відповідальності як основи політичного вибору в сучасному демократичному суспільстві. Аналіз правових детермінант політичного вибору в контексті свободи та відповідальності дозволив виявити глибинну взаємозалежність світоглядно-ціннісних, державно-ідеологічних, нормативно-правових та громадянсько-соціальних чинників, що впливають на політичний вибір особи. Свобода і відповідальність – фундаментальна філософська та політико-правова пара категорій, що перебувають у нерозривному зв'язку на будь-яких рівнях суспільного буття. В політико-правовій площині цей контекстуальний зв'язок проявляється в системі прийняття рішень, в тому числі в межах електорального вибору. Розкрито сутнісний дуалізм політичного вибору, який полягає в тому, що, з одного боку, він виступає інструментом захисту прав і інтересів людини як найвищої цінності демократичного суспільства, з іншого – політичний вибір особистості у демократичній країні набуває ціннісного характеру, оскільки підтримує важливі для суспільно-політичного життя соціуму аксіологічні константи. Правове обґрунтування політичного вибору у демократичному суспільстві є органічним поєднанням інституційних чинників (розвиток законодавства, належне функціонування всіх гілок влади тощо) та неінституційних факторів (розвиток політичної і правової культури та свідомості, становлення громадянського суспільства, розвиток громадянської компетентності особистості та ін.).

Політичний вибір розкриває одночасно свободу прийняття рішення, і відповідальність за зроблене волевиявлення. Межі, в яких функціонують та взаємодіють свобода і відповідальність визначаються з формальної точки зору у правовий спосіб, а з фактичної – рівнем політико-правової культури її

носіїв. Відповідальність (громадянська і політична) зумовлюється потребою участі в діяльності держави, прийнятті політичних рішень та вирішенні суспільно значимих проблем. Свобода багато в чому визначається громадянською і політичною компетентністю суб'єкта, навичками та вміннями щодо захисту власних й суспільно значущих прав і свобод. Таку компетентність розглянуто як певний комплекс політичних, правових, економічних та інших знань, що підкріплюється низкою морально-правових й політичних принципів діяльності. Акцентується увага на тому, що політичний вибір суб'єкта має як раціонально-утилітарний, так і морально-ціннісний характер.

У дисертації проаналізовано природу, сутність та основні детермінанти і чинники реалізації демократичного політичного вибору. Досліджується ціннісні, правові, економічні, медійні та комунікативні детермінанти. Проаналізовано їх системну залежність та взаємодію із політичними, аргументовано центральну роль політичної суб'єктності – здатність громадянина здійснювати усвідомлено-відповідальний вибір з метою реалізації впливу на суспільно-політичні процеси. Виділено і проаналізовано зовнішні (соціально-політична ситуація, конфігурація політичних сил, домінуючі політичні традиції і т.д.) і внутрішні (рівень політичної свідомості і культури особистості, політичні уподобання, мотиви, очікування і т.д.) чинники політичного вибору.

Співвідношення і єдність свободи і відповідальності досліджується як одна з центральних філософських, етичних, політико-правових проблем. Аналізується правова детермінація політичного вибору в тоталітарному і демократичному суспільстві. Демократичну і правову державу, особливості взаємодії політичної і правової сфер, сформованість політичної і правової культури розглянуто як основу для забезпечення повноцінної реалізації політичного вибору людини та суспільства.

Проаналізовано особливості політичного вибору в умовах трансформаційного суспільства на прикладі України. Складні процеси

трансформації суспільно-політичного життя створюють багато зовнішніх та внутрішніх викликів для реалізації політичного вибору, оскільки свідомість громадян в динаміці масштабних суспільних перетворень, а також в умовах гібридної війни часто виступає об'єктом маніпулятивних та пропагандистських впливів, що створює бар'єри для раціонального осмислення політичних потреб, цінностей та інтересів окремого громадянина, соціальної групи або суспільства в цілому. Виявлено наявність значного розриву між цінностями свободи та відповідальності в свідомості українців, недостатність усвідомленості їхнього діалектичного взаємозв'язку в умовах демократичного суспільства. У дисертаційній роботі отримали подальший розвиток положення про особливості формування політичної свідомості та культури в умовах гібридної війни, яку веде проти України російський агресор; завдання та можливості мінімізації її негативних впливів.

Проаналізовано такі проблеми формування культури політичного вибору в українському суспільстві як патерналізм, деформація правової свідомості, «розмитість» системи політичних і правових цінностей, правовий нігілізм, деформація морально-етичної сфери тощо. Особлива увага приділяється освітнім чинникам (освіта і просвіта) формування політико-правової культури громадян. Досліджено роль соціальних дисциплін у формуванні політико-правової культури особистості, а також проаналізовано можливості просвітництва у формуванні демократичної політико-правової культури особистості і суспільства.

Положення та висновки дисертації, які систематизують та узагальнюють теоретичні напрацювання й емпіричні дані щодо особливостей політичного вибору дозволяють розширити наукове осмислення цього складного та багатоаспектного феномену. Результати дослідження також можуть бути використанні для подальшого теоретичного вивчення політико-культурної, аксіологічної основи політичного вибору, особливостей його формування в сучасній Україні. Матеріали дисертації будуть корисними для подальшого вивчення шляхів та інструментів, проблем і перспектив

утвердження цінностей та принципів демократії, формування політико-правової культури, протидії агресору щодо маніпуляції свідомістю і поведінкою людей тощо.

Ключові слова: політичний вибір, політичні цінності, свобода, відповідальність, чинники політичного вибору, правові детермінанти політичного вибору, політико-правова культура особистості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Гіоане І. М. Світогляд як основна духовна детермінант здійсненні політичного вибору. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 132 (5). С. 187–190.

2. Гіоане І. М. Проблема політичного вибору в контексті сучасного політичного дискурсу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Вип. 23: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 44–50.

3. Гіоане І. М. Головні чинники політичного вибору. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 139(3). С. 12–19.

4. Гіоане І. М. Філософія правового супроводу політичного вибору. *Держава і право: Збірник наукових праць*; Ін.-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2019. Вип. 86. С. 244–256.

Стаття у зарубіжному науковому виданні:

5. Гіоане І. М. Формування параметрів політичного вибору в контексті розвитку соціально-гуманітарної освіти. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Sv. 7, Vyd. 6. С. 212–217.

ANNOTATION

Ghioane I. The Phenomenon of Political Choice as the Relationship Between Freedom and Responsibility: the Politico-Cultural Aspect. –

Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The strategic guidelines for Ukraine`s development such as democratic society and its integration into progressive international community are emphasized in the dissertation. An integral part of these processes that determine the society`s development includes active society`s participation in the formation of representative bodies and political decision making. The problem of political choice is one of the most relevant and insufficiently studied in modern Ukrainian political science. It can be understood as the fact that political choice is often considered only in the electoral context, in isolation from the political, cultural and value components of its implementation. The leading role in ensuring the quality and effectiveness of political choice is played by interaction of such characteristics as freedom and responsibility. Their inseparable unity is not always realized in the society.

The interdisciplinary approach that can be understood as indicator of multifaceted nature of political choice allowed to determine the philosophical, sociological, psychological, legal and other aspects of the political choice`s study. The dialectical unity of political and legal spheres in the context of the political choice phenomenon in a democratic society is determined. The analysis of concepts allowed to comprehend the praxeological and axiological bases of this phenomenon, its dialectical conditionality and interaction as well as conditionality of a number objective and subjective factors.

The phenomenon of political choice is analyzed in the politico-cultural context. It is paid attention to the aspect of the dialectical relationship and the interaction of freedom and responsibility. The significance of the subject`s politico-cultural sphere in the political choice formation especially the formation of political and legal culture and its components is substantiated.

The specific features of realization the principle of dialectical unity of freedom and responsibility as a basis of a political choice in a modern democratic society are investigated. The analysis of legal determinants of political choice in the context of freedom and responsibility has allowed to reveal the deep interdependence of worldview-value, state ideological, normative-legal and social factors that influence on a person`s political choice. Freedom and responsibility are a fundamental philosophical, political and legal pair of categories that are inextricably linked at all levels of social life. In the political and legal sphere this connection can be manifested in both decision-making system and electoral choice. The essential dualism of political choice is revealed. On the one hand, political choice plays the role of the instrument of human rights and interests` protection. In this case humanity is understood as the highest value in a democratic society. On the other hand, person`s political choice in a democratic society acquires value character because it maintains important for social and political life of a society constants. Legal justification of political choice in a democratic society can be considered as an organic combination of institutional factors (legislation`s development, proper functioning of all branches of government, etc.) and non-institutional factors (development of political and legal culture, political consciousness, formation of civil society, development of individual civic competence, etc.).

Political choice reveals both freedom of decision-making and responsibility for the expression of a will. The limits within freedom and responsibility functioning and interaction are determined on the basis of legal way and actual point of view – by the level of political and legal culture of its bearers. Both civil and political responsibility is conditioned by the need to participate in the activities of the state, make political decisions and solve socially significant problems. Freedom is largely determined by the subject`s civil and political competence, his skills and abilities to protect of his own and socially significant rights and freedoms. Such competence is considered as a certain set of political, legal, economic and other knowledge which is supported by a number of moral and

political principles. Emphasis is placed on the fact that the subject's political choice has both utilitarian and moral-value nature.

The nature, essence and main determinants and conditions of the democratic political choice realization are analyzed. Value, legal, economic and communicative determinants are also studied. Their systematic dependence and relationship between political determinants are examined. The central role of political subjectivity is argued as a citizen's ability to make consciously responsible choices in order to influence the socio-political processes. External factors of political choice such as socio-political environment, configurations of political forces, dominant political traditions, etc. are identified and analyzed as well as internal factors that include level of political consciousness and culture of the individual, political preferences, motives, expectations, etc. The relationship and unity of freedom and responsibility is studied as one of the central philosophical, ethical, political and legal issue. The legal determination of political choice is analyzed in a totalitarian and democratic societies. Democratic and legal state, features of interaction of political and legal spheres, formation of political and legal culture are considered as a basis for maintenance of the person's or society's political choice.

Peculiarities of political choice in the conditions of transformational society on the example of Ukraine are also analyzed. Complex processes of transformation of socio-political life create a variety of external and internal challenges for making the political choice because the citizens' consciousness frequently becomes the object of manipulative and propagandistic influences in the dynamics of large-scale social change as well as in the conditions of hybrid war. It poses obstacles for rational understanding political needs, values and interests of an individual, social group or society as a whole. A significant gap between the values of freedom and responsibility in Ukrainian society's consciousness and the lack of awareness of their dialectical relationship in a democratic society are distinguished. In this dissertation the provisions on the peculiarities of the formation of political consciousness and culture in the conditions of the hybrid war against Ukraine by

the Russian aggressor as well as aims and opportunities to minimize its negative effects have been further developed.

The problems of forming a culture of political choice in Ukrainian society namely paternalism, deformation of legal consciousness, «blurring» of the system of political and legal values, legal nihilism, deformation of the moral and ethical sphere, etc. are analyzed. Particular attention is paid to educational factors (such as education and enlightenment) of the formation of society`s political and legal culture. The role of social disciplines in the formation of the individual political and legal culture as well as the possibilities of education in the formation of the democratic political and legal culture of the individual and society are studied.

The provisions and conclusions of the dissertation that systemize and generalize the theoretical development and empirical data on the features of political choice allow to expand the scientific understanding of this complex and multifaceted phenomenon. The obtained results of the study can be used for further theoretical studies of the politico-cultural, axiological basis of political choice and features of its formation in modern Ukraine. The dissertation materials seem to be useful for further research on the ways and tools, problems and prospects of affirmation of democratic values and principles, the political and legal culture formation, counteraction of the aggressor on its manipulation of people`s consciousness and behavior, etc.

Key words: political choice, political values, freedom, responsibility, factors of political choice, legal determinants of political choice, political and legal culture of personality.

**Scientific works in which the main scientific results of the dissertation
are published:**

Articles in scientific professional publications of Ukraine:

1. Ghioane I. M. Svitohliad yak osnovna dukhovna determinant zdiisnenni politychnoho vyboru. *Hileia: naukovi visnyk*. 2018. Vyp. 132 (5). S. 187–190.

2. Ghioane I. M. Problema politychnoho vyboru v konteksti suchasnoho politychnoho dyskursu. *Naukovi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*. Vyp. 23: zbirnyk naukovykh prats. K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2018. S. 44–50.

3. Ghioane I. M. Holovni chynnyky politychnoho vyboru. *Hileia: naukovi visnyk*. 2018. Vyp. 139(3). S. 12–19.

4. Ghioane I. M. Filosofiia pravovoho suprovodu politychnoho vyboru. *Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats*; In.-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2019. Vyp. 86. S. 244–256.

Article in a foreign scientific publication:

5. Ghioane I. M. Formuvannia parametriv politychnoho vyboru v konteksti rozvytku sotsialno-humanitarnoi osvity. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Sv. 7, Vyd. 6. S. 212–217.

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження феномену політичного вибору.....	22
Висновки до першого розділу.....	56
РОЗДІЛ 2. Правові виміри політичного вибору в контексті свободи та відповідальності.....	58
Висновки до другого розділу.....	91
РОЗДІЛ 3. Детермінанти та чинники політичного вибору..	94
Висновки до третього розділу.....	127
РОЗДІЛ 4. Проблеми та перспективи формування культури політичного вибору.....	129
Висновки до четвертого розділу.....	163
ВИСНОВКИ.....	166
Список використаних джерел.....	172
Додатки.....	197

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Побудова демократичного суспільства та інтеграція до прогресивної міжнародної спільноти вбачається стратегічним напрямом розвитку України. Невід'ємною складовою цих процесів є активна участь населення у формуванні представницьких органів влади, прийнятті політичних рішень, що визначають розвиток суспільства. Проблема політичного вибору належить до актуальних і недостатньо досліджених проблем сучасної вітчизняної політичної науки. Це пов'язано з тим, що політичний вибір часто розглядається лише в електорально-процедурному контексті, у відриві від політико-культурних, ціннісних складових його реалізації. Тому сам по собі виборчий механізм формування влади може забезпечити демократичність процедури, але не завжди гарантує ефективність результату. Відтак важливо враховувати не лише формальні показники виборчої системи влади, але й змістовні, якісні критерії, які безпосередньо пов'язані з політичною свідомістю та культурою суб'єктів, що приймають рішення.

Провідну роль у забезпеченні якості та ефективності політичного вибору відіграє взаємодія таких його характеристик як свобода та відповідальність, нерозривна єдність яких не завжди усвідомлюється в суспільстві. Важливість визначеної проблеми пов'язана також і з тим, що політична система України знаходиться в умовах складних процесів трансформації суспільно-політичного життя. Це створює багато зовнішніх і внутрішніх викликів для реалізації політичного вибору, оскільки свідомість громадян у динаміці масштабних суспільних перетворень часто є об'єктом маніпулятивних і відверто пропагандистських впливів, що створює бар'єри для раціонального осмислення політичних потреб, цінностей та інтересів окремого громадянина, соціальної групи або суспільства загалом.

Актуалізація проблеми політичного вибору відбулась в останні роки і у зв'язку з гібридною війною, яку веде проти України російський агресор.

Окремий напрям цієї війни розгортається у царині духовності людини, де основний інструментарій зосереджений довкола маніпуляції свідомістю з метою спрямування політичного вибору людини у нав'язаній парадигмі, сформованій агресором. Так званий проєкт «русский мир» спотворює історію, нав'язує викривлені факти, використовуючи при цьому всі можливі канали впливу на культуру, свідомість і поведінку людини. Пошук шляхів захисту від різноманітних маніпуляцій у контексті проблематики політичного вибору також обумовлює вибір теми дослідження.

В сучасному зарубіжному науковому дискурсі характеристика поняття політичного вибору найчастіше пов'язується з доктриною раціонального вибору. Основи такого підходу починають закладатися зі середини ХХ ст. На той час концепція раціонального вибору, позитивно вплинувши на розвиток економічної науки, почала використовуватися у методології соціально-гуманітарного дослідження. У вітчизняній науці до окремих аспектів проблеми політичного вибору звертались такі дослідники: Т. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бунь, В. Горбатенко, В. Дунець, В. Євтух, В. Козьма, Т. Константинова, В. Корнієнко, В. Лойко, Л. Нагорна, О. Новакова, О. Романюк, Ф. Рудич, Ю. Шведа, Г. Щедрова, П. Шляхтун та інші.

Разом з тим, існує низка проблем, які не мають однозначного наукового обґрунтування як основи для прийняття ефективних політичних рішень відповідно до існуючих реалій. Актуальними й мало дослідженими є, зокрема, теоретико-методологічні засади реалізації політичного вибору, його природа, головні чинники і детермінанти, які його обумовлюють. Недостатньо опрацьованими також є проблеми правового супроводу політичного вибору, його зумовленість сформованою демократичною політичною свідомістю і культурою, які визначають як конструктивність і виваженість політичного вибору, так і відповідальність за його результати та наслідки. Практична потреба в легітимізації політичного вибору та недостатня обґрунтованість його теоретичного забезпечення спонукали до вибору теми дослідження та основних напрямів його здійснення на

дисертаційному рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Представлене до захисту дослідження виконувалось в контексті основної дослідницької тематики кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 24 лютого 2015 року).

Мета дослідження – визначення природи, сутності й основних детермінант здійснення та реалізації політичного вибору в умовах демократичних перетворень як взаємодії свободи та відповідальності, розкриття їхнього діалектичного поєднання в сучасних українських політичних реаліях. Досягнення цієї мети обумовлює вирішення таких дослідницьких завдань:

- уточнити теоретико-методологічні засади дослідження феномену політичного вибору, осмислити його аксіологічну та праксеологічну основи;
- визначити та дослідити детермінуючі чинники, які обумовлюють політичний вибір особистості в умовах демократичного суспільства;
- проаналізувати особливості правового виміру політичного вибору в контексті взаємовпливу політичної та правової систем суспільства, а також політичної й правової культури;
- охарактеризувати роль інформаційного чинника, можливості мінімізації впливу на політичний вибір маніпулятивних технологій, пов'язаних із викликами гібридної війни, яку веде проти Україні російський агресор;
- окреслити особливості взаємозв'язку політичної культури та політичного вибору в українському суспільстві;

- визначити шляхи і перспективи формування культури політичного вибору українських громадян в умовах подальшої демократизації суспільства.

Об'єктом дослідження є феномен політичного вибору в умовах плюралістичного розвитку сучасного суспільства; **предметом** – політико-культурні засади формування та здійснення політичного вибору як взаємодії свободи та відповідальності.

Методологічною основою дослідження є комплекс загально-філософських, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, використання яких сприяло конкретизації феномену політичного вибору, осмисленню його природи та її зумовленості особливостями розвитку демократичної політичної культури в контексті сформованості таких її цінностей як політична свобода та відповідальність. Базовими у дослідженні є політико-культурний, аксіологічний, поведінковий, антропологічний, соціологічний, психологічний та інші підходи. Пріоритетним у роботі є міждисциплінарний підхід до вивчення предмету дослідження, особливість якого полягає в поєднанні знань і методів політології, соціальної філософії, соціології, права, педагогіки, що дозволяє розкрити комплексність і багатовимірність проблеми формування демократичного політичного вибору в контексті сформованості, а також взаємовпливу окреслених вище цінностей.

Дослідження побудоване з використанням класичних наукових підходів і принципів: системності, цілісності, історизму, об'єктивності, обґрунтованості. Широко застосовуються загальнонаукові методи діалектики, аналізу, синтезу, абстрагування, порівняння, класифікації. За допомогою антропологічного підходу проаналізовано сутність феномену політичного вибору через призму категорій свободи та відповідальності, визначено його роль у формуванні демократичної політичної культури. Використання теорій раціонального та суспільного вибору дозволило вивчити політико-правові основи політичного вибору, осмислити його роль в розвитку та утвердженні

цінностей демократичного життя суспільства. З використанням ситуаційного підходу та структурно-функціонального методу проаналізовано систему детермінант, внутрішніх та зовнішніх чинників формування і реалізації політичного вибору.

Соціологічний підхід окреслив дослідження впливу ідентифікації людини з певною соціальною групою, системою правил і норм, що впливають на вибір конкретного рішення в певній ситуації політичного життя. Роль системи цінностей та політичної свідомості суб'єкта у формуванні та здійсненні політичного вибору досліджено в контексті аксіологічного та поведінкового підходів; основні проблеми та тенденції досягнення балансу свободи й відповідальності в ситуації політичного вибору – за допомогою елементів аналітичного та прогностичного методів.

Емпіричну основу дисертаційної роботи склали статистичні дані, матеріали та результати соціологічних досліджень вітчизняних аналітичних і дослідницьких установ (Інститут соціології НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та інші), аналітичного центру «Обсерваторія демократії», а також дані «Світового дослідження цінностей» (World Values Survey).

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному міждисциплінарному осмисленні сутності та особливостей реалізації демократичного політичного вибору як взаємодії свободи та відповідальності. У результаті проведеного дослідження сформульовані висновки, положення та пропозиції, які мають наукову новизну та виносяться на захист.

Вперше:

- на основі теоретико-методологічних засад дослідження політичного вибору визначено його політико-культурну природу, аксіологічну основу, чинники формування. Політичний вибір громадянина здійснюється під

впливом формальних (нормативно-правових) і неформальних (політико-культурних) норм, інституційних чинників і неінституційних факторів. Ціннісне підґрунтя політичного вибору виходить на перший план саме в демократичному суспільстві, оскільки визначення сутності права на вибір не є виключною прерогативою держави або суспільства, воно народжується й відтворюється у соціальних інтеракціях, міжсуб'єктній взаємодії, є результатом обговорення та консенсусу;

- обґрунтовано специфічні риси реалізації принципу діалектичної єдності свободи та відповідальності як основи політичного вибору в сучасному демократичному суспільстві. Виявлено значний розрив (близько 30%) між цінностями свободи та відповідальності в свідомості українців, а також таку рису як патерналізм, що виявляється у несформованості власної відповідальності за розвиток країни й перекладанні її на інших суб'єктів політики. Окреслене свідчить про недостатній рівень розуміння взаємозв'язку свободи та відповідальності, що суттєво знижує якість політичного вибору;

- визначено комплекс детермінант, що обумовлюють політичний вибір особистості: ціннісні, правові, економічні, медійні, комунікативні. Проаналізовано їх системну залежність, виявлено їх субординацію та взаємовплив, взаємодію з політичними чинниками, аргументовано центральну роль політичної суб'єктності – здатності громадянина здійснювати усвідомлено-відповідальний вибір із метою реалізації впливу на суспільно-політичні процеси;

- на основі сучасних наукових даних побудована структура чинників політичного вибору – зовнішніх (соціально-політична ситуація, конфігурація політичних сил, політичні традиції) та внутрішніх (рівень політичної свідомості та культури особистості, політичні уподобання, мотиви, очікування), а також визначено особливості їхнього впливу на функціонування суб'єктів політичних відносин.

Поглиблено:

- основні аспекти дослідження процесу політичного вибору (філософський, соціологічний, психологічний, правовий та інші). У контексті окреслених підходів проаналізовано класифікації політичного вибору, зокрема базовим визнано поділ на такі його типи: цілераціональний, ціннісно-раціональний, афективний, традиційний, інституційно-організаційний;

- зміст феномену політичного вибору в контексті його зв'язку з політико-правовою культурою як окремої людини, так і суспільства, особливостями правової сфери, рівнем розвитку демократичної та правової держави, політичних і правових її інститутів.

Отримали подальший розвиток:

- положення про особливості формування політичної свідомості та культури в умовах гібридної війни, яку веде проти України російський агресор, завдання та можливості мінімізації її негативних впливів в контексті здійснення політичного вибору;

- обґрунтування ролі й необхідності формування політичної та правової культури засобами політичної та правової освіти, можливостей та потенціалу сучасних медіа, модернізованої системи політико-правової просвіти, вивчення політології у вітчизняній вищій школі, що сприятиме усвідомленому та раціональному політичному вибору молоді України, заснованому на демократичних політико-правових цінностях.

Теоретичне та практичне значення дослідження обумовлюється його науковою новизною та прикладною спрямованістю. Досліджені соціальні детермінанти, які обумовлюють політичний вибір людини в сучасних умовах, особливо перед викликами гібридної війни; обґрунтовані правові засади політичного вибору; формування політичної свідомості та культури як основи і основної детермінанти демократичного політичного вибору особистості. Ці та інші положення дослідження можуть бути розвинуті у майбутніх теоретичних напрацюваннях з проблем демократизації,

громадянського суспільства, політичної свідомості та культури, політичних режимів та ідеологій сучасності.

Матеріали дисертації можуть бути використані в практичній політичній сфері, зокрема в протидії агресору щодо маніпуляції свідомістю та поведінкою людей, а також у навчальному процесі при читанні курсів «Політологія», «Політична культура», «Політична психологія», «Соціологія політики», «Політичні технології» та інші. На основі матеріалів дослідження може бути розроблений спеціальний курс для студентів, що вивчають соціальні і поведінкові науки.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати отримані авторкою самостійно, усі опубліковані праці за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Матеріали до дисертації та дослідження загалом розглядалися на кафедрі політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні результати дослідження доповідались на науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічна освіта України: стратегія розвитку» (Київ-Рівне, 2018 р.), науково-практична конференція «Ціннісний дискурс у суспільстві та освіті» (Київ, 2018 р.), наукова конференція «Культурологічна практика в системі підготовки майбутнього вчителя» (Київ, 2018 р.), Тринадцяті юридичні читання «Українська державність: крізь призму часу» (Київ, 2018 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Майбутнє філософії освіти в Європі: виклики та перспективи» (Київ, 2019 р.), науково-практична конференція «Значення культурної практики в освітньому процесі університету» (Київ-Новгород-Сіверський, 2019 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 5 наукових праць, із них – 4 статті у фахових з політичних наук виданнях України, 1 – у фаховому зарубіжному виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації зумовлені змістом і метою

дослідження, а також необхідністю в повному обсязі виконати поставлені концептуально-теоретичні завдання. Робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел у кількості 226 найменувань, додатків. Дисертаційна робота викладена на 198 сторінках, з яких 158 сторінок – основний текст.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

Одна з рис взаємодії людини і політики пов'язана із вибором, завдяки якому вона визначає свою позицію, напрями політичної діяльності, обирає партнерів чи приєднується до тієї чи іншої політичної сили. Політичний вибір може зумовлюватися ситуацією або ж бути осмисленим, внутрішньо вивіреном, свідомим. Однак, незалежно від мотивації, політичний вибір є вибором змісту та напрямів політичного мислення та дії, які визначають суспільний статус особистості, її роль у житті держави і суспільства. Проблематика політичного вибору є однією з малодосліджених в науковій літературі, що актуалізує дослідницький пошук. Зупинимось на цьому більш детально.

З урахуванням усієї складності феномену політичного вибору у межах дисертаційного дослідження видається доцільним виокремлення основних концептуальних напрямів, зокрема соціально-філософського, що формує теоретичне підґрунтя для подальшого політологічного аналізу; міждисциплінарного, який дозволяє виокремити основні виміри політичного вибору (філософський, соціологічний, психологічний, правовий тощо); політико-правового, що розкриває зміст політичного вибору, його діалектичну зумовленість правовою регуляцією.

Соціально-філософське осмислення феномену політичного вибору базується на основі розуміння таких категорій як свобода, відповідальність, обов'язок, етична норма. Варто відзначити, що проблема вибору привертає увагу представників філософії екзистенціалізму, зокрема М. Гайдеггера, А. Камю, Ж.-П. Сартра, В. Франкла, Е. Фромма та інших. У їхніх поглядах проблеми самовизначення, свободи та цінностей людини розкривають природу і сутність вибору. Зокрема, акцентується увага на тому, що чуттєва, спонтанна, інтуїтивна природа вибору зумовлюється як внутрішнім станом

людини, так і певними зовнішніми чинниками.

Так, М. Гайдеггер проблему вибору розглядає в контексті двох вимірів буття людини: «das Man», де людина виступає як «соціальний автомат», характеризується знеособленістю думок і вчинків, які мають відповідати тому, «що роблять та думають інші люди» та «Dasein» – це буття, де людина сама є творцем і «режисером» свого життя, думок, вчинків. Наслідком впливу на людину «невизначеного-особистого» є зняття з неї особистої відповідальності, що гарантує спокій, безпеку, впевненість, в обмін на втрату людиною власної індивідуальності, тобто відмови від самої себе» [Цит. за: 73, с. 351]. Вибір, який людина має зробити самостійно, постає як певна «протидія» знеособленню. Ця думка транслюється і на природу політичного вибору.

Сучасні науковці відмічають, що концептуальна тріада «смерть-вибір-свобода» є своєрідним маркером кризового переживання трагічного суспільно-політичного досвіду ХХ ст. інтелектуалами-екзистенціалістами [74, с. 54]. Зокрема, А. Камю описує це у такий спосіб: «Якщо я не роблю вибору, мені потрібно мовчати і визнати себе рабом. Якщо я роблю вибір, йдучи і проти Бога, і проти історії, я стаю свідком, який дає свідчення на користь чистої свободи і якого історія прирікає на загибель. Сьогодні моя доля – мовчання або смерть» [69, с. 176]. Відповідно, вибір постає як межа між смертю та свободою людини у філософії екзистенціалізму.

Подальшої визначеності проблема вибору набуває в антропологічній думці наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Питання природи вибору виявляється також і в осмисленні політичної сфери як однієї з ключових, де людина може проявити свої людські якості та риси. Так, У. Хороз розглядає відповідальність як важливий елемент вибору, пов'язуючи її із прагненням людини «психологічно «повернутися до себе», «ствердити себе» як дійсного замовника і виконавця в системі відповідальних відносин. Лише на такій основі теоретико-світоглядного, ціннісного самовідродження людини стає можливим її звільнення від гноблення тоталітарних структур і подальше

оздоровлення цивілізації» [Цит. за: 183, с. 154].

Витоки відповідальності Е. Боденхаймер убачає не у самій людині, а у соціальній її природі, у відносинах з іншими людьми. Відповідно, політичний вибір постає як запорука подолання відчуження людини, а також надає їй можливості за конкретних соціально-політичних умов для самоактуалізації та самореалізації [Див.: 183, с. 155].

Р. Арон зазначає, що в політиці, як і у повсякденному житті, людина стикається з фундаментальною антиномією. З одного боку, ціннісні судження людина формує через переживання власного морального досвіду. З іншого боку, політична сфера включає питання, які можуть не узгоджуватися із моральним виміром. Постає вибір: або ми прагнемо передбачити наслідки наших дій і певним ступенем перемогти долю, або ми підкорюємося тільки вимогам сумління [2, с. 178]. Відповідно, як слушно зазначає В. Полянська, «у політиці моральна основа вчинку та його ефективність є альтернативами вибору. Нормам політики суб'єкт завжди дає певні оцінки, але такі оцінки можливі лише внаслідок протиставлення» [148, с. 182].

Дослідження феномену політичного вибору демонструє зв'язок філософського його виміру із етичним і естетичним. Цей зв'язок розкривається у тому, що проблема політичного вибору в певних ситуаціях набуває окреслених характеристик, а конфлікт між політичними позиціями, політичними інтересами може супроводжуватися конфліктом етичної чи естетичної інтерпретації. У контексті останньої поняття норм пов'язується з символічними ознаками, відображають символічну боротьбу, що не відкидає політичних інтересів (наприклад, емоційний вплив на виборців) чи з політичною драматургією.

В. Полянська, досліджуючи зміст політичного вибору через призму естетичної та психологічної концепцій політичної поведінки та механізмів її здійснення, доходить висновків що, «політичний вибір, орієнтуючись на певну систему цінностей, норм, правил, настанов, залежить не лише від раціональних чинників (користь, вигода). У процесі здійснення політичного

вибору суттєвими чинниками, що визначають його зміст та напрям, також можуть стати поточний емоційний стан людини, її певний смак, естетичне відчуття. Усвідомлення наявності естетичних чинників політичного вибору відкриває можливість більш глибокого розуміння естетичної норми, на яку є орієнтованою політична поведінка індивіда» [148, с. 184].

Міждисциплінарний підхід розкриває взаємодоповненість осмислення феномену політичного вибору через контекст інших соціально-гуманітарних наук. Так, важливим аспектом дослідження процесу політичного вибору (як і вибору загалом) постає соціологічний. Згідно з ним, вибір породжує суспільство, а суспільство утворює відповідні ситуації вибору. Вибір людини відтворює закономірний наслідок певних соціальних відносин. Він є соціально зумовленим, оскільки суб'єкт вибору завжди діє в межах конкретного соціального простору (як у прийнятті рішення та його реалізації, так і в можливих альтернативах). Політичний вибір має важливе значення для поступального розвитку суспільства.

Соціологія політичного вибору, як зазначає Д. Яковлев, поєднує «макросоціологічні підходи, які зосереджуються на дослідженні суспільства, соціальних систем і великих соціальних груп, з мікросоціологією, для якої характерна увага до повсякденності, поведінки та взаємодії «face-to-face». Ситуація політичного вибору як ключова характеристика соціологічного аспекту дослідження процесу політичного вибору виявляє себе через пошук і визначення оптимального варіанту з-поміж наявних альтернатив. У ситуації політичного вибору перетинаються соціальне та індивідуальне, дія та структура, знання та досвід» [211, с. 194].

Домінуючим чинником політичного вибору, що репрезентує його соціологічний аспект, постає ідентифікація індивіда з великою соціальною групою. Хоча усвідомлене прийняття особистістю норм і правил, характерних для певної спільноти, саме по собі ще не детермінує політичного вибору, проте воно є важливим індикатором системи цінностей конкретної

особистості, а отже, впливає на вибір людиною конкретного рішення в певній ситуації політичного життя.

Ідею щодо потреби людини у приналежності до певного соціального середовища досліджує П. Бурдьє. Зокрема, науковець зазначає, що «ідентифікація з групою впливає на широке коло переваг і потреб людей, на культурні норми, на форми спілкування. Під впливом групової («середовищної») ідентифікації поступово формуються й політичні переваги: відбувається екстраполяція масових потреб у політичну сферу. Хоча подібні переваги однозначно не визначають політичну орієнтацію суб'єкта, вони окреслюють межі політичного вибору» [Цит. за: 64, с. 42].

Вивчаючи теоретичні підвалини соціології політичного вибору, Д. Яковлев фокусує увагу на низці дилем для сучасної України, вирішення яких сприятиме більш глибокому аналізу соціологічного виміру окресленого феномену. Дослідник визначає політичні, соціологічні і дилему «“Обирати чи не Обирати?” – “Бути чи не Бути?”» ХХІ століття» [212]. До політичних дилем науковець відносить «вибір між авторитарною та демократичною моделлю управління; вибір між президентською та парламентською формою правління; вибір електоральної моделі» [212, с. 505]. І слушно вказує на те, що остання дилема, зокрема «невідповідність виборчої (іміджевої, технологічної) та поствиборчої логіки (<...> невиконання політиками обіцянок)» позначається на довірі і ставленні громадян як до політичної влади, так і політики в цілому, посилюючи її негативні ознаки [212, с. 505–506].

Викликає науковий інтерес низка соціологічних дилем. Так, дослідник виокремлює такі:

1) індивідуалізм – колективізм, коли вибір відображає дискусію між цими представниками цих течій; «одиноцею» соціологічного осмислення політичного вибору може бути або індивід, або група;

2) структура – дія, коли дискусія навколо ідеї, що є центром дослідження: соціальна структура чи соціальна дія;

3) ієрархія – мережа. Ця дилема відтворює позиції щодо ієрархічності чи мережевості політичного простору, який визначає політичний вибір;

4) конфлікт – стабільність, що розкриває існування підходів науковців, які акцентують увагу на методах та шляхах досягнення та підтримки миру і стабільності чи критичному осмисленні соціального світу, елементами якого є наявність конфліктів;

5) Policy – Politics, зміст дилеми розкриває суперечку між ідеєю демократичністю та адмініструванням, між конкурентною боротьбою за голоси електорату і прийняттям рішень у процесі адміністрування, що позначається на політичному виборі;

б) раціональність – ірраціональність, що розкриває переосмислення віри у всевладдя людського розуму, пріоритет економічної раціональності й ролі емоційного чинника у політичному виборі [211, с. 195; 212, с. 506].

Водночас, як зазначає Д. Яковлев, представники теорії раціонального вибору обґрунтовують положення про значимість раціонального чинника «у формулюванні мети суспільного розвитку, пошуку найбільш ефективних засобів її досягнення, співвідношення витрат і користі від реалізації певної стратегії, врахування поведінки різних акторів та оцінювання ситуації в цілому» [211, с. 195].

Досліджуючи предмет дисертаційної роботи, варто звернутися до характеристики поняття політичного вибору у світлі сучасного наукового дискурсу. Як зазначає Т. Константинова, у сучасному світі, у зв'язку зі змінами у структурі політичної взаємодії (становленням інформаційного суспільства, переходом до мережевої організації політичного простору та ін.) політичний вибір стає однією із основних складових політичної діяльності в умовах трансформації суспільства [88]. Складність і багатогранність поняття політичного вибору зумовлює розмаїття дослідницьких підходів до визначення його сутності.

У сучасному науковому дискурсі найбільш поширеними підходами до вивчення політичного вибору виокремлюють соціологічний, соціально-

психологічний, раціонально-поведінковий. В авторській статті «Проблема політичного вибору в контексті сучасного політичного дискурсу» детально проаналізовано окреслені підходи та акцентується увага на наступних положеннях [28].

Першою серед окреслених моделей політичного вибору за хронологічним виміром сформувалася соціологічна. Вона пов'язана із експериментальними дослідженнями механізмів політичного вибору представниками Чиказької соціологічної школи у 30–40-х рр. ХХ ст. Цим дослідженням передувало вивчення мотивів голосування, здійснене Ф. Гознелом, А. Зигфрідом, Ч. Меріамом, С. Райсом. Одним із головних чинників участі громадян у виборах авторами соціологічної моделі було визначено тиск на індивіда із боку ЗМІ та референтних груп (родини, колег) і психологічне прагнення людини приєднатися до більшості [7, с. 37].

Увага представників соціально-психологічної науки зосереджувалася на вивченні глибинних поведінкових, «психологічних детермінант політичної активності виборців. Зокрема розвивалося положення соціально-психологічної моделі про домінування партійної або політичної ідентифікації як основи політичної активності громадян» [Цит. за: 7, с. 37].

Основою концепції раціонального вибору є характеристика ідеального типу людської поведінки, що прагне до максимізації власної корисності (виживання) в складному світі. Д. Норт пояснює, що люди діють у складному світі на основі неповної інформації і простих суб'єктивних моделей для його опису, які через вплив різноманітних чинників (когнітивних обмежень, трансакційних витрат) часто є хибними. Унаслідок цього індивіди на шляху до досягнення мети максимізації корисності стикаються з проблемою невизначеності. Іншою проблемою є схильність суб'єктів до конфлікту інтересів, що також ускладнює їх взаємодію. Для вирішення зазначених проблем індивіди створюють певні інститути (формальні та неформальні) [131, с. 137]. Вони виникають унаслідок раціонального вибору індивідуальних агентів, які у процесі створення і трансформації інститутів

починають взаємодіяти.

У другій половині ХХ – початку ХХІ ст. виявляється вплив концепції раціонального вибору на політичну науку. Зокрема, використання положень економічних концепцій для осмислення політичної сфери вбачається у теорії суспільного вибору (public choice theory) або «нової політичної економії» [202, с. 50; 218]. Її теоретико-методологічне обґрунтування більшим ступенем пов'язується із Е. Даунсом. Дослідник, обґрунтовуючи ідею максимізації вигоди раціональної поведінки, одночасно задається питаннями щодо того, чи можуть люди «змінювати лінію поведінки» при переході з приватного сектора до державного (з особистої до суспільно значимої). Шукаючи відповідь, Е. Даунс висуває припущення, що базові мотивації і інтереси людини залишаються незмінними. До них дослідник відносить раціоналізм та егоїзм людини, що постають базовими категоріями теорії суспільного вибору [Див. 207, с. 72].

Значного поширення у сучасному науковому дискурсі набула концепція колективної дії М. Олсона. Т. Константинова, досліджуючи проблему основ демократичного політичного вибору, підкреслює акценти її положень та ідей осмислення людини через роль групової ідентичності у її поведінці, людини як важливої одиниці політичного аналізу [87, с. 54].

М. Олсон вказує на певній анархічності уявлень щодо стихійного виникнення приватних організацій як реакції на нові виклики необхідності. Науковець визначає суперечливість ідеї щодо переваги великих груп у плюралістичній моделі суспільних відносин. Уявлення щодо урядової політики як результату групового конфлікту, на його думку, є такими, що «прикрашають» реальність. Натомість М. Олсон звертає увагу на владу малих груп, які мають кращий організаційний потенціал та шанси отримати «зиск» у процесі політичного вибору й можуть мати переваги як елементи більш великих груп [Див. 5, с. 314].

Теорія суспільного вибору стала основою таких сучасних концепцій як ринкова модель (Р. Лассуелл), ігрова модель (Дж. Кетлін), концепція

політичного поля (П. Бурдьє). Окреслені концепції пропонують трактування політики через категорії ринку, ринкових відносин. Так, попит та пропозиція структурують політичні відносини й визначають таких його учасників і елементів: політичні суб'єкти (агенти) або виробники політичного товару (індивіди, суб'єкти суспільно-політичних відносин і діяльності); політичний товар (ідеї, програми, політичні лідери, політичні партії тощо); споживачі політичного товару (електорат, суспільство тощо); попит на пропозицію політичного товару (підтримка, вибір тощо); обмін політичним товаром [23, с. 63–64].

Політичний вибір, згідно теорії суспільного вибору, впливає на формування політичних інститутів як інструментів раціональної мобілізації людських та інших ресурсів для досягнення мети політичної діяльності. У контексті теорії суспільного вибору наявність примусу і запровадження санкцій за порушення певних норм, а також колективна користь, що досягається за допомогою раціональної колективної дії, є ознаками політичних інститутів. Остання характеризує боротьбу за владу між акторами, їхніми системами уявлень про суспільне благо; формування певного політичного режиму, який відтворює особливості процедур, структур і відносин, які визначають форми і канали доступу до провідних урядових посад, характеристики політичних суб'єктів, а також ресурси і стратегії. Однією із умов існування політичного режиму є ідентичність, часто сформована на основі приналежності до певної територіальної спільноти людей [100, с. 109].

Варто вказати на певну суперечливість поглядів дослідників щодо оцінки використання теорії раціонального вибору як теоретико-методологічної основи вивчення феномену політичного вибору. Частина науковців-прихильників її застосування у сучасній науці вказують, що ця теорія досліджує виборців і політиків як суб'єктів, які раціонально прагнуть досягти певної мети – максимальної вигоди чи користі. Зокрема, голосуючи за програму своєї партії, виборець оцінює дві або кілька альтернатив і обирає

одну з них. Систематичне вивчення стратегії поведінки розширило сферу дослідження сутності політичних феноменів і дозволило окреслити нові підходи до традиційних проблем політичної науки. На думку У. Рікера, використання теорії раціонального вибору зумовило прогресивний розвиток науки. Дж. Найт вказує на розширенні осмислення ролі політичних інститутів у житті суспільства. На успішність використання моделей раціонального вибору у дослідженні сфери політики вказує Г. Кавка. На думку К. Монро, теорія раціонального вибору є «однією з фундаментальних концептуальних парадигм соціально-політичної науки, що дає глибинні й чіткі пояснення» [Цит. за: 90, с. 62].

Разом з тим науковці вказують і на певні складності використання теорії раціонального вибору. Передусім акцентується увага на проблемі аналізу поєднання соціального і особистісного вимірів цілеспрямованої поведінки. Прихильники раціонального підходу дослідження політичного вибору змушені або виходити з концепції максимізації індивідом принципу власного задоволення, пояснюючи формування соціального ладу «невидимою рукою», або брати за основу соціальні норми і інститути, припускаючи, що поведінка, яка виходить за межі встановлених правил, є нераціональною [202, с. 55].

На наступні методологічні помилки вказують критики теорії раціонального вибору. Зокрема, це проблема використання статистичних методів та результатів дослідниками, які пов'язані з неточністю вимірів, або надмірної довіри висновкам, які зроблені на основі незначної кількості конкретних спостережень. Іншою помилкою критики вважають «універсалістські претензії теорії раціонального вибору, коли дослідник відштовхується від методу, а не від проблеми, оскільки є стурбованим насамперед утвердженням певної універсалістської моделі, аніж адекватною інтерпретацією політичних результатів, що мають місце в реальній дійсності» [90, с. 63]. Таке прагнення спричиняє численні похибки, що можуть бути визначені як «патологія теорії раціонального вибору» [Цит. за: 33, с. 64].

Обмеженість положень теорії раціонального вибору зумовлюється акцентуванням на максимальній особистісній вигоді, яку отримує людина. На думку Д. Яковлева, який досліджує проблему соціології політичного вибору, має бути «нова модель людини *Homo elegit* (людина, яка обирає)» [211, с. 196]. Науковець у цьому контексті зазначає, що соціологія політичного вибору здатна вирішити дилему «перетворення дій індивідуальних акторів щодо реалізації приватних інтересів на раціональну колективну дію, спрямовану на служіння суспільному благу» [211, с. 196].

Вартує дослідницької уваги ситуаційний підхід до визначення сутності та характеристик політичного рішення, що полягає у врахуванні змінності політичних обставин та модифікації рішення відповідно до цього. Цей підхід можна розглядати як альтернативу до теорії раціонального вибору. Представники окресленого підходу вважають, що реальні політичні проблеми та шляхи їх вирішення є настільки складними, що їх неможливо описати за допомогою кількісних характеристик та обчислення конкретних показників корисності, які використовують прибічники теорії раціонального вибору. У процесі прийняття рішень більш оптимальним, на думку прибічників ситуаційного підходу, є метод «гілок»: «поступове здійснення малих кроків, які враховують нестабільність політичної системи, мінливість політичної реальності, непередбачуваність наслідків політичних кроків» [89].

У межах ситуаційного підходу аналізуються альтернативи вибору, рішення для короткострокової перспективи, з послідовним застосуванням змін для вирішення конкретної проблеми. Використання ситуаційного підходу надає змогу спростити складність вибору, дещо уникнути його помилковості та скорегувати їх.

У науковому колі представлені і інші теоретико-методологічні моделі політичного вибору. Серед них такі, що пояснюють його зумовленість потребами людини в усвідомленні власної соціальної значущості і самоствердженні. Так, модель домінування настанов у політичній поведінці (С. Вольфінгер і С. Розенстоун) засновується на ідеї про те, що виборці

отримують позитивне задоволення від голосування, адже посилюється власний зв'язок з існуючою політичною системою, відчуття своєї ролі у ній. Н. Броун спонукальною силою електорального вибору людини називає політичну культуру як почуття громадянського обов'язку або будь-який інший «міжособистісний вплив» (психологічний), що діє довгостроково вплив [215]. М. Хініч і М. Мангер осмислюють вибір через модель політичної комунікації, що базується на ідеології [219]. С. Розенберг і П. Маккаферті обґрунтовують концепцію ірраціонального вибору. Ці науковці доводять, що динаміка політичної участі виборців безпосередньо залежить від значимості виборчого інституту. У такий спосіб вони пояснюють більш активну участь населення у виборах до центральних органів влади порівняно з місцевими виборами [Див. 7, с. 39]. Г. Гоболт, Д. Гернер пояснюють внутрішні механізми політичного вибору людини, які пов'язують рішення та явку, зв'язок між політичним вибором та близькістю партій до ідеологічної позиції громадян (конгруентністю), що має велике значення в поляризованих системах [220].

Л. Булах виокремлює чотири наукові підходи щодо аналізу політичного вибору: «історичний, маніпуляційний, індивідуально-психологічний, соціологічний» [Цит. за: 149, с. 28]. Варто додати і важливість ціннісного та культурного виміру як політики, так і політичного вибору, який обґрунтовує С. Муер [221].

Відмінність дослідницьких підходів щодо змісту політичного вибору розширює межі осмислення його сутності. Найбільш загальне значення політичного вибору характеризує зміст політичного рішення як певного результату вибору з декількох варіантів. Зміст поняття вибору характеризує протилежність до відсутності альтернативи.

Важливо вказати на низку важливих рис, що розкривають сутність політичного вибору. Ю. Шведа визначає такі:

- зумовлюється цілями, інтересами, думками, позиціями суб'єкта, який приймає політичне рішення;
- супроводжується ризиком, котрий визначається різницею між

очікуваною перемогою і поразкою;

- є одним із способів конституювання політичної влади в державі;
- найбільш поширеним видом є голосування на виборах як прояв згоди або незгоди на передання влади обраним представникам;
- визначає шлях формування певних інститутів та суб'єктів державної влади; має «вотумний» характер, відтворює довіру, толерантне ставлення чи незадоволення існуючою системою влади [201, с. 9].

Науковий інтерес представляє психологічний підхід осмислення політичного вибору. Досліджуючи політичний вибір через призму психологічних теорій, С. Походенко визначає його як «інтраперсональний процес усвідомлення власних потреб, політико-ідеологічних орієнтацій і настанов, прийняття низки суб'єктивних рішень стосовно можливості передачі повноважень одному з політичних суб'єктів і здійснення певних вчинків в ситуації виборчого процесу» [149, с. 31].

Зазначена інтерпретація політичного вибору особистості надає можливість науковцям виокремити такі його форми, як стабільно-еволюційна та дискретна. Перша форма передбачає поступовість змін в системі політичних орієнтацій людини. Такі трансформації безпосередньо пов'язуються з накопиченням змін у суспільно-політичній сфері. Друга форма політичного вибору притаманна періодам різких економічних, соціальних, політичних, культурних зрушень як у житті суспільстві, так і в житті окремої людини. У такому випадку політичний вибір може супроводжуватися кризовими станами свідомості. Якщо людина не має значних вольових та інтелектуальних ресурсів, вона може втратити здатність здійснити усвідомлений вибір. Як наслідок, людина може стати об'єктом маніпулятивних технологій [43, с. 280]. За цих умов політичний вибір стає фіктивним: зберігаючи формальні ознаки вибору, фактично людина позбавлена реальної можливості вибирати.

Варто зазначити, що Д. Яковлев вказує на те, що політичний вибір може бути представлений як «інтелектуальна модель прийняття рішень в умовах

нестабільності, кризи, перехідного періоду. За сучасних умов ситуація вибору найчастіше розуміється як пошук і визначення оптимального варіанту серед наявних альтернатив, тобто реалістичних кроків політичних акторів та інститутів» [211, с. 194].

Науковець пропонує таку послідовність кроків, а саме: «1) усвідомлення проблемної ситуації; 2) формулювання альтернатив; 3) вибір однієї з них; 4) впровадження політичного рішення» [211, с. 194].

Враховуючи різні позиції дослідників у розумінні політичного вибору, зазначене вище його трактування може бути доповнене низкою інших ознак, на які звертає увагу Л. Єфімова: 1) як дії, що співвідносяться з контекстом, у межах якого набуває сутнісних характеристик; 2) як об'єктивно зумовлена дійсність, сукупність реально існуючих альтернатив, результат впливу на людину історичних та культурних умов; 3) як результат послідовності психічних реакцій і розумових актів людини, які забезпечують сприйняття інформації [54, с. 6].

Політичний вибір є одним із напрямів життєвого вибору людини, оскільки вони мають спільні передумови й детермінанти. Водночас, на думку С. Походенка, політичний вибір від інших типів вибору людини відрізняє наявність таких ознак як опосередкованість і незворотність. Першу рису науковець пов'язує з тим, що «людина обирає того, хто буде протягом певного часу робити вибір замість неї – приймати значущі в контексті життєвої перспективи особистості рішення, відстоювати права, захищати інтереси)» [149, с. 29]. Незворотність політичного вибору науковець розкриває через певний стан «заручника власного вибору: обираючи свого представника в органах державної та місцевої влади, людина стикається з відсутністю реальних механізмів контролю, звітності та можливості припинення дій представника» [149, с. 29].

Сучасні дослідники також звертають увагу на те, що політичний вибір за своїм характером не є суто суб'єктивним. Його здійснення визначається й певними об'єктивно заданими умовами і рисами: «1) специфікою суспільно-

політичної ситуації, загальним станом соціально-економічного життя відповідної країни; 2) наявністю реальних альтернатив розвитку й активних громадських сил; 3) є усередненим результатом різноманітних перехресних впливів або наслідком політичної боротьби, у якій домінує певна політична воля й інтереси» [133, с. 72].

Окреслені характеристики дозволили дослідникам виокремити низку типів політичного вибору. Так, використовуючи типологію соціальної дії М. Вебера, сучасні вітчизняні дослідники виокремлюють такі типи електоральних мотивів, які визначають і відповідний тип політичного вибору:

- цілераціональний тип – «в основі перебуває очікування визначеної політичної поведінки, що використовується як умова або засіб для досягнення своєї раціонально поставленої та продуманої мети. Суб'єкт політичного вибору керується переважно раціональними переконаннями, приймаючи рішення не під впливом емоцій чи традицій, а обираючи політичну силу, яка пропонує програму, ідентичну світогляду суб'єкта» [Цит. за: 103, с. 125];

- ціннісно-раціональний тип – «ґрунтується на вірі в безумовну самодостатню цінність певної політичної поведінки як такої, незалежно від того, до чого вона приведе. У випадку ціннісно-раціонального політичного вибору особа керується певними загальноприйнятими нормами, релігійними чи моральними настановами, проте водночас має конкретно визначену мету. Електоральний акт оголошується проявом групової солідарності» [Цит. за: 103, с. 125];

- афективний тип – «ключовим є мотив протесту, коли електоральні суб'єкти голосують за партію чи кандидата тому, що він є контраргументом до решти. Афективний політичний вибір визначається як такий, що зумовлений афектами або емоційним станом індивіда» [Цит. за: 103, с. 125];

- традиційний тип – «базується на тривалій звичці. Прикладом традиційного політичного вибору може слугувати феномен спадкового голосування» [Цит. за: 103, с. 125].

Виокремлення різних типів вибору вказує на не ідеальний характер політичного вибору й на те, що він не завжди виражає інтереси всіх людей і сприяє досягненню спільних цілей. Найчастіше політичний вибір є результатом компромісу. Крім того, політичний вибір потребує обґрунтованості і можливості здійснювати відповідні політичні перетворення з урахуванням реальних умов життя суспільства [160]. До того ж, динамічність суспільного розвитку визначає той факт, що політичний вибір не робиться раз і назавжди. Він коригується, переглядається, утверджується знову і в цьому сенсі являє собою тривалий процес.

Варто вказати на те, що категорія політичного вибору набуває особливого значення в аспекті дослідження її сутності з позицій психології (як соціальної, так і політичної). Разом з тим науковці вказують на певні проблеми методологічного характеру у визначенні самого поняття «політичний вибір» у межах цих наук. Так, С. Походенко відмічає плутанину та понятійну невизначеність згаданої категорії, її ототожнення із низкою інших, таких як «політична участь», «політична активність», «політична (електоральна) поведінка», «політична орієнтація», «політичне самовизначення», «політичний процес» [149, с. 28].

У цьому контексті І. Батраченко вказує на широке використання терміну й пропонує осмислення феномену політичного вибору у таких вимірах: як ситуації; як процесу і як результату.

Науковець умовно визначає такі головні напрями дослідження психологічного аспекту політичного вибору (психології політичного вибору): «1) психологія об'єктів політичного вибору, їх виборчої активності, здатності вести політичну боротьбу та впливати на суб'єктів політичного вибору; 2) психологія суб'єктів політичного вибору, їх електоральної поведінки та здатності робити політичний вибір; 3) психологія організаторів виборчого процесу; 4) психологія виборчого процесу як взаємодії та взаємовідносин об'єктів, суб'єктів, організаторів політичного вибору; 5) психологія форм прояву результатів політичного вибору» [Цит. за: 149, с. 28; 5].

Дослідження політичного вибору в окреслених напрямках надає змогу науковцям реалізувати наступні завдання:

- 1) осмислити психологічну основу феномену політичного вибору;
- 2) змоделювати поведінку об'єктів та суб'єктів політичного вибору;
- 3) розробити та обґрунтувати стратегії психологічну основу впливу на політичний вибір;
- 4) формувати раціональність та конструктивність політичного вибору [6].

Психологічне підґрунтя поняття політичного вибору розглядає В. Духневич. На думку науковця політичний вибір є «свідомим вибором людини, на який мають вплив такі чинники як внутрішні (її уподобання, мотиви, очікування) та зовнішні (соціальна ситуація, в якій людина знаходиться)» [Цит. за: 149, с. 30].

Разом з тим, на думку В. Духневича, політичний вибір є феноменом, що має такі три варіанти реалізації: може здійснюватись свідомо; може зумовлюватись «прогнозуванням результату вибору (співвіднесення власних очікувань та потреб з можливістю їх реалізувати за допомогою того чи іншого політичного вибору)»; може здійснюватись несвідомо «(на основі попереднього досвіду людини)» [Цит. за: 149, с. 30].

Також вищезгаданий науковець виокремлює два складових компонента поняття політичного вибору – конкретний акт поведінки і позиція людини:

- 1) вибір як вияв електоральної особистісної активності під час проведення виборів політичної влади (акт дії);
- 2) вибір як особистісна позиція щодо певної соціально-політичної дійсності (ставлення до політичної влади, політичної системи тощо) [64, с. 38].

Політичний вибір як акт політичної поведінки вказує на наявність спеціальних умов і обов'язковість прийняття рішення. Зокрема В. Духневич зазначає, що «Про політичний вибір (як акт) варто говорити, коли має місце спеціально організована ситуація, в якій індивід зобов'язаний використати

об'єктивно існуючу ситуацію (зробити вибір), прийняти рішення і відповідальність за це рішення» [Цит. за: 149, с. 30; 50].

Політичний вибір як позиція відтворює ставлення людини до суспільно-політичних реалій, ступінь її долученості до політичної сфери, її політичну активність та участь. Варто також підкреслити і, водночас, погодитися із думкою науковця про взаємозалежність обох компонентів.

Науковий інтерес викликає позиція С. Походенка в осмисленні другого компоненту політичного вибору – вибору як позиції. Науковець пропонує для його позначення поняття політичної самовизначеності особи, що розкриває «результат політичної соціалізації і відбувається протягом всього життя людини (по аналогії, наприклад, з професійним самовизначенням)» [149, с. 30]. Погоджуємося із науковцем у тому, що в електоральному процесі самовизначення є своєрідним каталізатором, що здатне як прискорити, інтенсифікувати вибір чи навпаки, бути певним «бар'єром» чи ґрунтом для маніпуляції у цьому процесі.

Досліджуючи психологічну основу реалізації політичного вибору, варто звернути увагу на певні умови, від яких залежатиме його результат. Науковці переважно визначають такі:

- 1) наявність альтернативних об'єктів вибору;
- 2) суб'єкт, який має зробити політичний вибір серед запропонованих варіантів; людина, як суб'єкт політичного вибору, має певну обмеженість заздалегідь визначеними альтернативами;
- 3) організатори ситуації політичного вибору [50, с. 70].

На відміну від соціологічного підходу осмислення природи політичного вибору, психологічний акцентує увагу не лише на зовнішніх умовах та прояві поведінкового акту чи вчинку. Останні, згідно з психологічним підходом, відображають результат політичного вибору як певну «об'єктивацію домінуючих політичних орієнтацій, установок, рівня політичної культури, загального сприйняття та ставлення до політичної влади, ефективність організації виборчої кампанії» [149, с. 30].

Крім цього, психологи акцентують увагу на самому процесі такої об'єктивності, на тому, що є основою вчинку, зокрема «етапи цього процесу, рівні суб'єктної включеності, внутрішні та ситуаційні детермінанти активності тощо» [149, с. 30].

В. Півоев пропонує умовний розподіл чинників політичного вибору на раціональні та ірраціональні і зазначає, що «у реальній свідомості вони взаємодіють і взаємодоповнюють один одного» [141, с. 112]. На думку науковця «на прийняття рішення впливають інформованість і інтелект, особиста й політична зрілість, неформальне оточення та формальні соціальні спільноти, до яких належить суб'єкт політичного вибору» [141, с. 112].

Також В. Півоев акцентує увагу на важливих, на наш погляд, ідеях: «інтереси і дії людини не завжди є раціональними, усвідомленими та осмисленими, вони можуть бути зумовлені і несвідомими ірраціональними імпульсами; людина не завжди може усвідомити як формуються її потреби, як формується інтерес, мотиви дій, як досвід минулого впливає на ці процеси, що актуалізує дослідження як вчинків, так і цілей, яких люди прагнуть досягти; вибір здійснюється людиною з урахуванням прогнозу його результатів, де певний вплив мають і її стереотипи: якщо виборець віддає голос за кандидата в депутати, то сподівається на певну передбачуваність поведінки останнього в якості обранця» [141, с. 112–113].

Досліджуючи вплив мотивації як одного з психологічних чинників електорального вибору, А. Ясінська вказує на врахування того, що у процесі прийняття рішення людина є відкритою до сприйняття різноманітної інформації. Водночас, необ'єктивна чи викривлена інформація, суб'єктивізм її сприйняття, оперування лише до досвіду чи інтуїції, поверховість чи брак знань може призвести до помилкового сприйняття та оцінювання ситуації і висновків. На формування політичної невизначеності впливає маніпулювання політичною свідомістю за допомогою сучасних медіа. Як наслідок – несформованість політичної позиції, сумніви в доцільності політичної, електоральної участі і загалом політичних інститутів, політичної влади,

виборів [214, с. 211].

Погоджуємося із науковицею, що за такої ситуації на формування певної політичної (не)визначеності значний вплив має мотивація як комплекс внутрішніх переконань людини, що постає важливим психологічним чинником політичного вибору особистості [214, с. 209].

Досліджуючи проблему електоральної невизначеності, І. Лаврук слушно вказує, що «мотивація є сукупністю стійких настанов (потреб), які визначаються характером особистості, її ціннісною орієнтацією, відповідною діяльністю. Сутність мотивації визначається певними внутрішніми чинниками, які зумовлюють та скеровують людську діяльність» [103, с. 123–124].

Психологічний вимір політичного вибору надає змогу згаданій дослідниці інтерпретувати мотивацію як чинник, що «спонукає людину до діяльності, спрямованої на зміну політичної ситуації та задоволення власних сподівань на покращення майбутнього» [103, с. 124].

Доцільно звернути увагу на ідею І. Лаврук щодо причин та проявів політичної невизначеності людини. У контексті електоральної участі дослідниця визначає її як «індикатор громадської пасивності» [103, с. 124] та окреслює такі її риси як непередбачуваність, випадковість, неоднозначність, нечіткість [103, с. 125]. Останні характеризують не лише політичний абсентеїзм, а й неусвідомленість й загалом якість політичного вибору.

Причинами виникнення політичної невизначеності, на думку науковиці, є низка зовнішніх і внутрішніх чинників; «наявність декількох можливих результатів кожної альтернативи»; часта зміна політичної ситуації в країні; суперечки в середині політичної влади, недовіра до політиків, неефективність дій політичної влади; нестабільність політичної ситуації тощо [103, с. 124–125].

Аналіз психологічних основ (потреби, інтереси, мотивація, установки тощо), які передують політичному вибору як поведінковому акту дозволив В. Духневичу використати поняття психологічної готовності до політичного

вибору, яке розкриває «сукупність рис, знань, навичок мотивів особистості, що забезпечують здійснення суб'єктом вибору акту вибору із запропонованих йому політичних альтернатив, з одного боку, і сукупність об'єктивних умов вибору (ситуації, існування альтернатив вибору і т. ін.), забезпечених організаторами ситуації політичного вибору, з іншого» [Цит. за: 149, с. 30–31].

Структурно психологічна готовність політичного вибору містить, на думку науковця, три складові: «когнітивну, що розкриває усвідомлення об'єкту вибору; афективну, що пов'язана із емоційною його оцінкою; поведінкову, що відображає послідовність поведінки щодо об'єкта вибору» [Цит. за: 149, с. 31].

Як зазначає В. Духневич, така готовність має три вектори: можливість «політичних об'єктів» вести політичну боротьбу; можливість суб'єктів політичного вибору конструктивно робити такий вибір; можливість організаторів політичного вибору ефективно організовувати процес виборів [50]. Окреслені вектори деталізує таким чином.

1) Можливість «політичних об'єктів» (політичних партій, об'єднань, окремих політиків) вести політичну боротьбу (сукупність методів, засобів, дій політичних об'єктів, спрямовані на здійснення впливу на електорат) і впливати на суб'єктів політичного вибору. Науковець зазначає динамічність суб'єктивних чинників (мотиви, досвід, наміри, потреби), що впливають на політичний вибір. Це зумовлено діями політичних об'єктів (особливості участі у виборчих перегонах, політичній боротьбі, дотримання цивілізованої конкуренції тощо), що позначаються на свідомості суб'єктів вибору.

2) Можливість суб'єктів політичного вибору робити раціональний і конструктивний вибір. У такому випадку політичний вибір завжди має бути особистісно значущим, мотиваційно зумовленим і принести очікуваний «зиск» для суб'єкта [50, с. 74–75].

Відповідно, альтернатива, яку обирає суб'єкт вибору, має задовольнити його потреби. У цьому контексті В. Духневич звертає увагу на намір суб'єкту

вибору. Останній представляє зв'язок між мотивом, метою і способом досягнення мети. Способом досягнення мети є участь у виборах. У ситуації політичного вибору неусвідомлений намір виявляє себе тоді, коли суб'єкт вибору не знає (не впевнений), яку із запропонованих йому альтернатив обрати. У такому разі суб'єкт обирає голосування «проти всіх» чи не використовує своє право і можливість вибору. Здебільшого це відображає рівень політичної свідомості суб'єкта вибору, вплив політичних об'єктів на нього. Якщо вибір і реалізується, то він є більше нераціональним та неконструктивним [50, с. 74–75].

3) Можливість організаторів політичного вибору ефективно організувати процес виборів. Це розкриває переважно об'єктивні чинники та умови, що визначають політичний вибір суб'єктів. Науковець робить припущення про залежність створення необхідних умов на виборчих дільницях і активність електорату: чим краще організовано процес, тим вищою буде активність і навпаки [50, с. 74–75].

Розкриваючи психологічний вимір феномену політичного вибору та проблему формування політичної невизначеності, варто звернути увагу на питання міфологізації свідомості, що є певним «протиставленням» логічних міркувань та суджень, раціональних дій тощо. Міфологізація є частиною складної психологічної структури; є наслідком несформованих уподобань, установок, політичної невизначеності людини; відображає дисбаланс цінностей, норм, правил політичної поведінки тощо [25, с. 213–214].

Погоджуємося із думкою вітчизняних фахівців, що в умовах транзитивних суспільств, які характеризуються політичними суперечностями і конфліктами, правовими колізіями загострюється питання міфологізації свідомості, що своєю чергою створює ґрунт для ілюзій у політичному житті та політичній участі, маніпуляцій, популізму, «спекуляції» довірою громадян тощо [25, с. 213].

До значущих аспектів дослідження процесу політичного вибору належить і правовий аспект, якому приділено увагу в авторській статті

«Філософія правового супроводу політичного вибору» [30]. Розкриття сутності окресленого питання спрямовує пошук до поняття правосвідомості як однієї з головних форм свідомості людини та суспільства,

У науковому колі правосвідомість розглядається як «об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, поглядів, що відображають критику чинного права, а також ставлення груп та індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів та інших елементів правової системи» [Цит. за: 132, с. 128].

На політичний вибір, форми політичної активності, як зазначає Л. Герасіна, впливають політичні орієнтації та уподобання, а також і правосвідомість людей, яка пов'язана із соціально-статусними характеристиками. Відповідно, «результати будь-яких виборчих перегонів є онтологічно пов'язаними не тільки зі структурою ідейно-політичних уподобань громадян, а й із чинником соціального розшарування суспільства» [25, с. 209]. До критеріїв правосвідомості науковці (В. Носков, А. Кальянов, О. Єфросиніна) відносять «знання, розуміння та уміння реалізовувати у практиці соціальних відносин норм права. Важливим елементом правосвідомості і правової культури є також знання й реалізація громадянських, соціальних, економічних, політичних та інших прав і свобод людини» [132, с. 128]. До них належить і право реалізації політичного вибору.

У контексті аналізу правового виміру політичного вибору вартує дослідницької уваги поняття політико-правової свідомості, яке позначає «сферу суспільної чи індивідуальної свідомості, що охоплює знання й розуміння права та політики, ставлення до права та політики, правової і політичної діяльності, суспільно-правових інститутів тощо» [49, с. 218]. На думку В. Духневича змістовими, сутнісними виявами політико-правової свідомості є «конкретні уявлення (оцінки, судження, образи, знання і т. ін.) людини» [49, с. 218].

Досліджуючи політико-правову свідомість людини у контексті становлення громадянської позиції молоді, вище згаданий науковець слушно

вказує на важливість психологічної основи вибору, зокрема:

- усвідомлення особистої значимості, «що передбачає прийняття людиною рішення щодо певної ситуації чи власних дій у цій ситуації»; розуміння альтернативності вибору: «та чи та альтернатива, обрана людиною, завжди має для неї певну суб'єктивну привабливість і значущість»; можливість впливу «на той чи інший процес чи ситуацію, розвиток подій у проблемній ситуації»; цілепокладання, коли людина визначає цілі і розробляє стратегію руху до них; свідомий вибір людини завжди визначається особливостями тих цілей, які вона перед собою ставить, та пов'язаний з необхідністю самовизначення в ситуації» [49, с. 224].

В. Духневич розкриває механізм формування громадянської позиції, акцентуючи увагу на динамічності та трансформації політико-правової свідомості: «Людина, яка вже проходила цей шлях «вибору та самовизначення», «оформлення громадянської позиції», у новій проблемній ситуації змушена буде повторити цей шлях» [49, с. 224]. Тому, на думку науковця, «громадянська позиція буде сумарним виявом, сутнісним виявом політико-правової свідомості особистості» [49, с. 224].

В осмисленні правового аспекту політичного вибору варто звернути увагу і на такі конструкти правосвідомості, як правові очікування. Л. Герасіна трактує їх як «сподівання особистості щодо «соціально справедливого наповнення» політичних програм й усвідомлення власної здатності брати участь у «громадсько-правовому» контролі за діями майбутньої влади. Правові очікування не тільки позначаються на відтворенні інститутів політичної системи, а й сприяють реалізації механізмів народовладдя, тож відповідно формують правову дієздатність громадянина» [25, с. 210].

Окреслене вище зумовлює потребу в межах нашої роботи звернутися до характеристики зв'язків політичного вибору з правовою системою в умовах різних політичних режимів і системи. Для визначення сутності феномену політичного вибору в контексті його правової регуляції, насамперед, варто враховувати безпосередній його зв'язок (і відповідно –

самої процедури виборів) із певним типом політичної системи суспільства. Погоджуємося із Ю. Шведею, що за умов тоталітаризму правову культуру будуть характеризувати контрольованість, численні порушення прав і свобод людини. Політичний вибір у тоталітарних системах фактично відсутній, оскільки вибори перетворюються на інструмент реалізації панування певної політичної сили, відбуваються під жорстким контролем партії та державних органів. Відповідно, опозиція не має жодних можливостей для участі у виборах і вираження своїх поглядів [201, с. 24]. Відсутність альтернативності за цих умов нівелює реальність і сутність політичного вибору як такого. Варіантами можливого вияву політичного вибору, опозиції щодо правлячого режиму, у тоталітарному суспільстві можна розглядати дисидентські рухи.

Порівняно з тоталітарними в умовах авторитарних політичних режимів, як зазначає Ю. Шведа «політична опозиція має обмежені можливості для існування й артикуляції інтересів; опозиційні політичні партії здобувають право на легальне існування; контроль над політичним вибором не є таким витонченим та досконалим; результати виборів, які не ставлять під сумнів підтримку домінуючої партії чи коаліції, водночас можуть засвідчувати різний рівень їх підтримки виборцями» [201, с. 24].

Відповідно, погоджуємося із науковцем, що за умов авторитарних політичних режимів «політичне змагання більшим ступенем, ніж у тоталітарних, наближається до демократичної форми, визначеної вільними виборами <...> виборче право в авторитарних політичних системах реформується таким чином, щоб громадяни мали враження, що воно наближається до демократичних стандартів» [201, с. 24].

Таким чином, зміст феномену політичного вибору в контексті його правової регуляції за умов тоталітарних і авторитарних політичних систем має певні відмінності. Проте спільним для них, на думку М. Бучина, є те, що «в недемократичних політичних режимах інститут виборів перетворюється на формальність, що необхідна для створення позитивного іміджу влади <...> та пропаганди ідей тоталітарних й авторитарних правителів» [17, с. 3].

Заслуговує на увагу думка Є. Скрипника про зміни, які відбуваються в політичній свідомості та культурі людей в умовах демократичної трансформації. Дослідник відмічає, що в цій ситуації «відбувається послаблення репресивного механізму держави. При цьому швидко відшукати в реальності адекватну заміну страху, що є психологічною опорою недемократичних режимів, виявляється досить складно. Внаслідок цього виникає проблемна ситуація: громадяни, втративши «священний острах» перед державою, починають досить критично ставитися й до державного апарату, і до встановлення ним правил поведінки. Звільнившись від остраху перед неминучістю покарання, громадяни починають зіставляти свою поведінку не із загальнозначущими правилами, закріпленими в нормах права, а з очікуваною вигодою» [173, с. 91].

Коли право для громадян втрачає свою загальну значущість і результативність, то створюються умови для виникнення правового нігілізму як прояву «масового невиконання правових норм, правового безкультур'я, відкидання або ігнорування права, правових цінностей, зневажливого ставлення до правових традицій» [173, с. 91].

Серед поширених форм правового нігілізму науковці акцентують увагу на таких: недотримання і невиконання вимог законів та інших нормативно-правових актів; підміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю; ототожнення права з фактичною доцільністю владних структур; відсутність поваги до суду [22; 80].

За окреслених умов виникають і інші види деформації правової свідомості і правової культури. Зокрема, науковці називають правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, правову демагогію, переродження правової свідомості [22, с. 67].

Однією із форм прояву політичного вибору, на нашу думку, є абсентеїзм, що позначає «байдужість громадян до реалізації своїх політичних прав та обов'язків та виявляється, передусім, в ігноруванні чи відмові від електоральної участі» [170, с. 5].

На основі вивчення чинників, які визначають рівень абсентеїзму, М. Бучин систематизує їх у чотири групи: 1) суб'єктивні (вік, стать, рівень прибутків і соціальний статус, місце проживання, освіта, рівень політичної культури); 2) об'єктивні (соціальні, економічні, політичні); 3) кон'юнктурні (погодні умови, сімейні обставини, непередбачувані події); 4) ініціативні (цілеспрямований вплив окремих політичних сил на електорат з метою збільшення чи зменшення явки на виборах) [17, с. 13].

За умов демократичного розвитку суспільства правовий нігілізм, як і абсентеїзм негативно позначаються на політичному виборі. Це питання актуалізує проблему формування демократичної політичної і правової культури, одним зі складників якої постає здатність робити усвідомлений вибір. Це спрямовує науковців до вивчення демократичних засад та механізмів політики, серед яких вагому роль мають об'єктивні та суб'єктивні чинники. Останні здатні стимулювати свідомий політичний вибір громадян, що відображатиме рівень їхньої політико-правової культури.

Зокрема, до таких чинників Л. Герасіна відносить: 1) економічна кон'юнктура, на ґрунті якої розгортається політична виборча кампанія; 2) трансформація і динаміка соціальних настроїв під час виборчої кампанії; 3) інструменти впливу, які спрямовані на використання раціональних мотивів, водночас важливими є емоційна сфера та реакції; 4) психологічні елементи виборчої інженерії (використання образних креативних форм, мистецьких акцій, прості та зрозумілі гасла та символи, які запам'ятовуються; 5) формування позитивного іміджу кандидатів (уміння і навички публічної поведінки, стиль спілкування та комунікації, «яскравість» політичних промов, позиціонування і демонстрація «людських якостей»; 6) продуманість використання сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, які впливають на масову та індивідуальну свідомість електорату [25, с. 211].

Одним із принципів демократичного життя є виборність органів влади, що періодично відбувається за встановленими правилами. Цивілізовані

змагання і боротьба соціальних сил та політичних груп за владу базується на правових засадах, що відтворені у виборчому праві. Таким чином, можна погодитися із М. Козюброю у тім, що «Правовий компонент політичного вибору надає змогу підпорядкувати неминучі при конструюванні виборчої системи елементи політичної доцільності та політичні чинники досягненню основної мети виборів – забезпечити виборцям вільне волевиявлення, гарантувати їхні права і свободи» [85, с. 8]. Науковець слушно обґрунтовує зумовленість політичного вибору правовою основою, акцентуючи на тому, що «... до критеріїв вибору виборчої системи останнім часом все частіше додаються правові критерії, серед яких на перше місце висувається забезпечення дотримання основних принципів виборчого права» [Цит. за: 85, с. 8; 63, с. 121].

Відповідно, можна стверджувати, що забезпечення демократичних принципів виборчого права є основною метою і виборчого процесу, і вибору виборчої системи, і проведення виборчої кампанії тощо. Демократичну сутність феномену політичного вибору розкривають серед іншого періодичність проведення виборів, конкурентність і змагальність кандидатів. Це не лише одні із сутнісних рис та принципів демократії, а й водночас важливі критерії, за якими можна визначити ступінь демократичності виборів.

На демократичність та легітимність влади може вказати шлях її обрання – це сформована на основі результатів загальних та вільних виборів чи отримана в результаті революції, перевороту, бунту тощо. Звичайно, шлях обрання політичної влади не означає легітимність подальших її дій та рішень. Разом з тим, погоджуємося із Ю. Шведою щодо важливості конкурентних виборів, які здатні легітимізувати не лише політичну владу, а й політичну систему суспільства. Науковець виокремлює два таких аспекти легітимізації. Їх можна, на наш погляд, визначити як інституційний («легітимізаційна формула, яка через процедуру виборів формує систему здійснення влади» [201, с. 23]) та політико-культурний («легітимізація у сфері свідомості, яка

стосується діяльності політичної системи, де джерелом політичного лідерства є вільні вибори» [201, с. 23]).

Аналіз феномену політичного вибору, зокрема його політико-правової основи вказує на діалектичний зв'язок політичної і правової культури. Науковий інтерес представляє розвідка О. Минькович-Слободяник, яка досліджує співвідношення окреслених культур та вказує, що «основні елементи «правової культури» втілюються в змісті «політичної культури», набуваючи якісно нового вигляду у системі відносин «влада – індивід – група – суспільство» [119, с. 35].

Науковиця виокремлює близькість і відмінність політичної і правової культур. Серед схожих рис є їх «статус» як елементу глобальної культури, «оскільки основою їх є певна кількість накопичених знань, уявлень, традицій, звичок та стереотипної діяльності, що склалася в ході історичного розвитку певного суспільства, нації чи держави» [119, с. 35]; подібність структури (когнітивний, ціннісний, поведінковий елементи); схожість носіїв (людина, група, суспільство); подібність функцій, серед яких нормативно-регулююча: «Як правові, так і політичні норми є моделями необхідної поведінки, мають певні стримуючі приписи та обмеження, заборони, схвалення або несхвалення різних стандартів поведінки» [119, с. 36]. Ці норми та правила підтримують баланс інтересів різних суспільних груп та цілісність суспільства.

У контексті політико-правової основи політичного вибору вартує наукової уваги питання впливу таких чинників як політико-правова система суспільства, своєрідність політичних і правових традицій тощо. Зокрема, серед відмінностей політичної і правової культури вище згадана дослідниця називає особливості правової системи, до якої належить держава (романо-германська; англо-саксонська тощо) та за яких умов вона формується. Особливості правової системи формують ставлення громадян до права та закону як регулюючих чинників суспільних відносин, визначають ступінь формалізованості правової культури [119, с. 36].

Відповідно, це позначається на політичній культурі, зокрема системі політичних цінностей, серед яких свобода та відповідальність та їх балансування у демократичному типі політичної культури.

Досліджуючи питання співвідношення політичної і правової культури, варто вказати ще на одну їх спільну ознаку – наявність відкритості/закритості. На наш погляд, ця риса також позначається і на формуванні демократичного змісту політичного вибору. Так, відкриті культури (як політична, так і правова) характеризуються здатністю до взаємодії з іншими, сприйняттям і закріпленням надбань інших ціннісних систем. Такий тип культури є більш відкритим для засвоєння цінностей та традицій демократії. Інший тип – закриті культури, для яких характерним є обмеження взаємодії з іншими системами цінностей та традицій, сприйняття інших політико-правових культур. Закритий тип культур базується на ствердженні власного розвитку як єдино вірного, заперечення альтернативності та характерні для більшості країн з авторитарним і тоталітарним політичними режимами.

У контексті осмислення феномену політичного вибору та його зумовленості політичною і правовою культурою, варто звернути увагу на таку рису як раціональність ставлення з боку суспільства й окремих громадян до політичної еліти, влади й політики в цілому. Крім того, якщо країна переживає еволюційний шлях розвитку демократії, то як вважає О. Минькович-Слободяник, суспільству «притаманні розвинута правова культура, високий рівень правосвідомості, прагнення людей захищати надані їм права і свободи» [119, с. 36].

Крім окреслених вище ознак, політико-культурну природу феномену політичного вибору розкривають особливості менталітету, політичної і суспільної пам'яті. У сучасному науковому дискурсі виникають нові поняття, які використовують дослідники для пояснення глибинних процесів сьогодення. Як приклад, можна навести розвідку І. Ковалю щодо осмислення питання правосвідомості як критерію визначення правового менталітету. На

думку науковця, «правовий менталітет відображає сприйняття колективним суб'єктом політико-правових реалій, процесів реформування і функціонування держави і права. Ця ознака безпосередньо пов'язана з тим, які реалії політичного життя і в якому обсязі охоплені правовим менталітетом, адже від цього залежить взаємозв'язок правового і політичного менталітету. Політичний характер правового менталітету знаходить вияв у тому, що поряд з іншими сферами життя суспільства право регулює і політичну його складову» [81, с. 159].

Науковець також досліджує низку функцій правового менталітету. У контексті нашого дослідження привертає увагу його регулятивна функція, яка, «здійснюється за посередництвом усвідомлених та неусвідомлених правових настанов і ціннісно-правових орієнтацій, синтезуючи інші джерела правової активності. Результатом такої регуляції постає реакція людини, що знаходить вияв у правомірній або протиправній поведінці. Це дає змогу визначити роль правового менталітету як внутрішнього, особистісного механізму регулювання поведінки (діяльності) індивідів» [81, с. 160]. Такий механізм набуває певної актуальності в контексті правової регуляції політичного вибору, оскільки він забезпечує волевиявлення людини як суб'єкта правосвідомості.

У сучасній політичній науці поведінка людини (як суб'єкта політичного вибору) розглядається передусім як особлива форма політичної активності або опосередкована політична дія. Політичний вибір людина реалізує через електоральну активність, що визначає її правову компетенцію щодо делегування власних владних повноважень. У цьому контексті слушною є думка В. Співака про те, що «Правова культура як найбільш універсальний засіб реалізації соціально-політичних орієнтацій учасників виборчого процесу є результатом впливу на них цілої низки соціальних, економічних, політичних, правових, культурних чинників» [177, с. 56].

Формування і розвиток демократичної природи політичного вибору значним ступенем обумовлений рівнем політичної та правової свідомості

людини, її активністю та відповідальністю за реалізацію політичних прав. Окреслене синтезується в понятті політико-правової культури. На думку дослідників, розвиток політико-правової культури учасників виборчого процесу залежить від низки умов. Ці умови відображені у «Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні» (2000 р.). Зокрема наголошується на:

- «- створенні належних умов для отримання населенням знань чинного законодавства про вибори, а також вміння застосовувати їх на практиці;
- сприянні підвищенню правосвідомості й активності виборців у сфері реалізації їх конституційних політичних прав;
- запобіганні порушенням законодавства про вибори у процесі його застосування; підвищенні кваліфікації фахівців у сфері виборчого процесу (зокрема, членів виборчих комісій);
- наданні консультацій кандидатам, їх довіреним особам, політичним партіям, виборчим блокам партій, їх уповноваженим особам у вдосконаленні ділових, організаторських навичок у роботі з виборцями, партнерами, ЗМІ;
- наданні методичної допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо практичного застосування законодавства про вибори та референдуми» [Цит. за: 25, с. 212].

У контексті правового виміру феномену політичного вибору актуалізується і проблема електоральної культури як частини політичної і правової. Зазначене поняття охоплює досвід, знання, норми, навички людей, соціальних спільнот, що пов'язані з участю у виборах органів влади; політичні і правові орієнтації, які визначають позиції громадян у політичному виборі. Погоджуємося із В. Бунь у тім, що електоральна культура характеризується такими показниками як відповідальність і компетентність. Відповідальність залежить від сформованого почуття громадянського обов'язку, ставлення до інституту виборів, інтересу до політичного життя, електорального досвіду тощо. Компетентність відтворює рівень політичних та правових знань і освіти [16].

Визнаючи діалектичний зв'язок політики та права у феномені політичного вибору, доцільно приділити увагу співвідношення окреслених понять і явищ. Це досить складне і дискусійне питання. Не претендуючи на його вичерпність у дисертації, зауважимо декілька позицій науковців. Наприклад, І. Коваль розглядає право як складову політики, яка виражається в законодавчій формі: «Значна частина політики реалізується в формі права. І тут право – це частина політики, яка виражається в законодавчій формі. Сфера публічного права є тією, де регулюються суспільні відносини політичного характеру, де норми права регулюють суспільні відносини в сфері державного і суспільно-політичного життя» [81, с. 159].

Право позначає порядок у соціумі і водночас є антиподом безладу і хаосу, чим забезпечує практичне значення. Як зазначає А. Козловський, воно «виражає об'єктивну потребу суспільства у певному порядку самоорганізації. Об'єктивний характер зазначеної соціальної потреби породжує примусовий характер певного типу самоорганізації суспільства. Отже, нав'язаний характер політичного ладу засвідчує силову природу права. Безсиле, безвладне право так само не є правом, як і ненормативна політична влада – не влада» [84, с. 255].

Сучасне розуміння сутності правової держави характеризується певними загальними ознаками, до яких належать: 1) закріплення у Конституції та інших законах базових прав людини; 2) взаємовідповідальність громадянина і держави; 3) чіткий поділ повноважень між гілками влади; 4) сформованість демократично-правової культури.

У межах правової держави її інститути можуть реалізувати демократичний потенціал, зокрема у реалізації права на приватне життя громадян, розвиток громадянського суспільства, реалізацію політичних та громадянських прав тощо. Важливим джерелом стабільності демократичних інститутів є демократична політична культура, що, як слушно зазначає М. Бойчук, заснована на цінностях свободи, відповідальності,

компетентності, здатності громадян «ефективно діяти за умови обмежених владних та економічних ресурсів, у ситуаціях ризику і спровокованих загроз» [14, с. 12]. Правова регуляція політичного вибору належить до умов, що гарантують дотримання подібного стану речей.

У забезпеченні стабільності і сталості функціонування політичної системи правової держави право є одним із пріоритетних чинників. Поєднуючись з динамікою соціально-політичного життя, економічних процесів у суспільстві, право є важливою умовою розвитку правової держави.

Погоджуємося із Г. Матвеевою щодо призначення правової держави у партнерській взаємодії держави і громадянського суспільства, «створенні юридичних передумов становлення і розвитку громадянського суспільства як сфери приватного, різноманітних об'єднань, громадських рухів і публічної комунікації. Наявність принципу верховенства права зумовлює взаємодію правової держави і громадянського суспільства як соціально-політичних систем» [116, с. 267].

У правовій державі взаємна відповідальність, партнерство між громадянами та владою є основою для політико-правових взаємовідносин. Відповідно, на думку вище згаданої науковиці, правова держава потребує демократії, «де функціонує режим конституційного правління, діють розвинена і несуперечлива правова система, ефективна й незалежна судова влада, реальний розподіл функцій між різними гілками влади, механізми взаємоконтролю та взаємообмеження» [116, с. 267].

Аналіз діалектичної взаємодії політики і права, політичної і правової культури дозволяє зробити висновок щодо міждисциплінарної основи дослідження феномену політичного вибору. При чому, заслуговує підтримки думка А. Халітової про те, що «політологічний підхід не має протиставлятися правовому підходу, тим більше – його ігнорувати. Зазначені підходи характеризують два різні аспекти в дослідженні політичного вибору і в своїй сукупності дають цілісне уявлення про його сутність» [192, с. 60].

Підсумовуючи вивчення теоретико-методологічних засад дослідження

феномену політичного вибору, можна надати таке його базове для нашої наукової роботи визначення. Політичний вибір є комплексним поняттям, що має міждисциплінарну природу і описує феномен, який: позначає процес осмислення альтернатив і наслідків рішення; пов'язаний із сформованістю політико-культурної сфери суб'єкта вибору, передусім політичної і правової культури та її складових; зумовлений низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Висновки до першого розділу

Політичне життя людини пов'язане із вибором, завдяки якому вона визначає свою позицію, напрями і форми політичної діяльності, обирає однодумців чи приєднується до тієї чи іншої політичної сили. Політичний вибір буває ситуативним чи осмисленим, внутрішньо вивіреном, свідомим. Однак, незалежно від мотивації, політичний вибір є вибором змісту та напрямів політичного мислення та дії, які визначають статус особистості, її роль у житті держави і суспільства.

Теоретико-методологічні засади дослідження феномену політичного вибору досліджено через контекст концептуальних напрямів, зокрема соціально-філософського, що формує теоретичне підґрунтя для подальшого дослідницького аналізу; міждисциплінарного, який дозволяє виокремити основні виміри політичного вибору (філософський, соціологічний, психологічний, правовий тощо); політико-правового, що розкриває зміст політичного вибору, його діалектичну зумовленість правовою регуляцією.

Феномен політичного вибору як об'єкт вивчення політичної науки розглянуто із використанням низки дослідницьких підходів: соціологічного, соціально-психологічного, раціонально-поведінкового та інших. Найбільш поширеною в сучасному політологічному дискурсі є теорія раціонального вибору, що, однак, не вичерпує дослідження цього феномену. В дисертації аналізуються праці засновників і представників теорії раціонального вибору

(М. Олсон, У. Рікер, Дж. Найт, Г. Кавка, К. Монро та інші). Сприймаючи суперечливість позицій і поглядів науковців в межах цієї теорії, обґрунтовується ідея щодо її цінності як методологічної основи вивчення сучасної проблеми політичного вибору для політичної науки.

Аналіз потенціалу інших підходів і теорій дозволив розкрити багатоаспектність феномену політичного вибору, зокрема: ситуаційний підхід (зумовленість конкретними соціально-політичними реаліями та змінами); психологічно-компенсаторний (роль самооцінки, що визначає місце у суспільно-політичному житті); інформаційно-маніпулятивний (вплив інформаційного середовища на політичний вибір людини), конфліктологічний (вибір як протиставлення інтересів соціальних груп і прошарків), теорія еволюційного розвитку інституціональних систем (політичний вибір зумовлюється рівнем розвитку суспільних інститутів). Окреслені підходи і теорії дозволили проаналізувати проблему типологізації політичного вибору. Осмислено базову для предмета дослідження класифікацію, де виокремлюються цілерациональний, ціннісно-раціональний, афективний, традиційний, інституціонально-організаційний види політичного вибору.

Аналіз змісту, форм, моделей, типів політичного вибору дозволив обґрунтувати багатоаспектність феномену і міждисциплінарну основу його вивчення, поєднання філософського, соціологічного, психологічного, правового, культурологічного знання. Необхідність комплексного дослідження політичного вибору зумовлена його суб'єктно-об'єктними характеристиками. Акцентується увага на проблемі правової регуляції політичного вибору (вплив інституційних, законодавчих, нормативно-правових проблем). Аналіз окресленої проблеми на прикладі тоталітарних, авторитарних, демократичних політичних режимів дозволив виявити змістовну відмінність обумовленості політичного вибору. Досліджено політичну і правову культуру, їх діалектичне поєднання як підґрунтя для розвитку демократичної і правової держави.

РОЗДІЛ 2.

ПРАВОВІ ВИМІРИ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ В КОНТЕКСТІ СВОБОДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Серед низки чинників, за якими суб'єкт політики здійснює політичний вибір, особливе місце займає право. Його дотримання або ж нехтування ним визначає його (суб'єкта) свободу і відповідальність, суспільний статус і роль в політичному житті та його історії. Зазвичай правова система базується на тій чи іншій філософії та ідеології, відлунням чого є система права. Тоталітарні суспільства утверджуються на філософії правового насильства над особистістю, тому в боротьбі проти них політичний вибір не може здійснюватись інакше, як з порушенням діючих законів. В той же час, демократичні суспільства, в основі яких знаходиться філософія (та система законодавства) гармонійного поєднання національних і загальнолюдських пріоритетів, такого порушення не допускають: діяти у відповідності з вимогами права є принципом, який забезпечує успіх і суспільну злагоду. Саме цей підхід утверджує свободу особистості у поєднанні з її відповідальністю. Зупинимось на цьому більш детально.

На початку нашого дослідження проаналізуємо роль філософії права в контексті формування політичного вибору особистості. Необхідно зазначити, що сутнісні ознаки права та правової системи напряду залежать від концептуальних, філософських підходів до цих явищ. Відповідно до обраних елітою суспільства філософсько-правових доктрин відбувається створення всієї політико-правової системи держави в межах якої особистість здійснює свій політичний вибір.

Так, С. Максимов виокремлює чотири групи теорій щодо розуміння права: «правовий позитивізм, правовий об'єктивізм, правовий суб'єктивізм, правовий інтерсуб'єктивізм, які є уособленням двох типів праворозуміння – позитивістського та природно-правового» [113, с. 34]. Виходячи з концепції правового позитивізму (або юспозитивізму), «неможливо відрізнити існуюче

право від того, яким воно повинно бути» [67, с. 11]. Як зазначає Н. Сіммондс, з точки зору юспозитивістів норма не втрачає свого правового характеру від того, що з позицій «вищої справедливості» вона може бути кваліфікована як аморальна. Представники цього напрямку намагаються визначити право як ціннісно-нейтральне поняття згідно з яким діючі норми встановлюються законодавцем відповідно до існуючих реалій [224, с. 389].

Спираючись на думку фахівців, можна констатувати, що представники правового позитивізму заперечують зв'язок між правом і мораллю. Відповідно, утверджується позиція домінування держави стосовно права, виправдовується будь-яка «законність» дій держави [67; 189, с. 28]. У такій ситуації, як зазначає Ю. Калиновський, «поступово утворюється патерналістська правосвідомість – звужується поле суб'єктивної свободи і гіпертрофовано розростаються межі державного втручання (авторитаризм або тоталітаризм)» [67, с. 11]. Право, згідно юспозитивістської традиції, ототожнюється з законом діючим у державі, сутність якого не повинна оцінюватися з точки зору моралі, духовної культури, релігії тощо. Фактично така філософія права стала основою для правових систем у тоталітарних й деякою мірою авторитарних держав.

На думку фахівців, «основними характерними рисами правового позитивізму як філософського способу осмислення права є: 1) Ототожнення права і позитивного права, чи правопорядку, що розуміється як система встановлених норм й історично сформованих інститутів. Тому об'єктом такого осмислення виступають лише феномени позитивного права, а надпозитивне право не визнаються правовим феноменом і залишається поза увагою. 2) Тенденція до абсолютизації державного суверенітету, ототожнення права з наказами держави. «Усяке право є команда, наказ» – таке кредо правового позитивізму, сформульоване одним з його засновників Дж. Остіном. 3) Прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права, згідно з яким діючі норми встановлюються законодавцем відповідно до фактичного критерію» [189, с. 26-27].

Вочевидь, в цій філософсько-правовій парадигмі основою політичного вибору особистості не мають бути принципи вищої справедливості, духовні та моральні цінності. Головним у процедурі політичного самовизначення постає діюче законодавство, навіть якщо його норми мають аморальний характер.

Різновидами правового позитивізму є низка філософсько-правових концепцій, зокрема марксизм й марксизм-ленінізм. У межах цих концепцій право тлумачилося як сукупність правил поведінки, як воля пануючого класу, що встановлена в законодавчому порядку; як сукупність звичаїв і правил співжиття, які санкціонує державна влада. Їх застосування забезпечує примус з боку держави, мета якого – охорона, закріплення, розвиток суспільних відносин, підтримка порядку, які є вигідні для панівного класу [113; 122].

По суті у марксистській риториці приховане таке бачення правової реальності, при якому: а) право є системою загальнообов'язкових офіційно закріплених й визнаних правил поведінки та постулюється єдиним правовим регулятором суспільних відносин; б) механізм правового регулювання розглядається як власно юридичний механізм функціонування правової норми поза їхнім зв'язком із психікою й реальною поведінкою людей; в) правосвідомість виступає як знання й (належне) ставлення до норм позитивного права, а правова поведінка приймається тільки в рамках її відповідності офіційним юридичним приписам [122, с. 9–10].

Отже, згідно юспозитивізму, у вищезначеній інтерпретації, людина у своєму політичному виборі знаходиться у системі координат, що створені державою й не має право проявляти ініціативу щодо її зміни, висловлювати сумніви у її справедливості або раціональності.

В той же час, юспозитивізм, особливо в його неklasичній інтерпретації, не варто розглядати лише у негативному світлі. Юспозитивістські ідеї, втілені у демократичному суспільстві, сприяють стабільності правопорядку, чіткості формулювання законодавчих норм, розвитку правової культури та правосвідомості громадян. В такому розумінні юспозитивізм є підґрунтям

для функціонування правової держави та розвитку ліберально-демократичного типу правосвідомості. В свій час відомий український філософ права Б. Кістяківський позитивно оцінював юспозитивізм в контексті логічного аналізу існуючих норм, а також у науковому дослідженні організаційно-інституційної складової правової системи [75].

Ідеї юспозитивізму, втілені у демократичній державі, є світоглядним тлом дотримання суб'єктом існуючого законодавства, вироблення поваги до закону та права, підтримка існуючого правопорядку та режиму законності. Тобто політичний вибір згідно цих аспектів філософії юспозитивізму має здійснюватися на прозорій, чіткій законодавчій основі, держава повинна забезпечити умови вільного волевиявлення громадян на інституційному рівні. Головне завдання правової системи у цьому контексті – створення та підтримання процедурних аспектів здійснення політичного вибору громадянина.

На відміну від юспозитивізму, у природно-правовій парадигмі (або юснатуралізмі) феномен права походить від вищих начал буття: Божої волі, вищої справедливості, природного порядку тощо. На переконання науковців, для класичних концепцій юснатуралізму характерна теза про існування ідеального, досконалого, сучасного, абсолютно цінного, постійного й незмінного «природного права», незалежного від держави й суспільства, яке протиставляється штучному й мінливому, створюваному вольовим актом держави позитивному праву (системі законодавства). Звідси кінцеві критерії істинності, цінності, виправданості й справедливості правових явищ зосереджуються вже не в офіційних юридичних приписах, а взагалі виносяться за межі держави й суспільства: фондуються Божою волею, законами природи, космосу, людським розумом, вищим моральним порядком й відповідно, домінують над владою, законодавцем, позитивним правом. Юснатуралізм затверджує прагнення до справедливості (ідеального) і домінування її над існуючими законами, а також утверджує непорушність певних цінностей, які є первинними над державними цінностями [10, с. 41–

42].

Згідно юснатуралістської парадигми політичний вибір особистості має бути обумовлений не лише діючими політико-правовими умовами (законодавством зокрема), а й політико-правовими ідеалами, цінностями, природними правами людини, які розглядаються в якості мети розвитку держави. В цьому контексті доречною є думка В. Четверніна, який розглядає природне право як оціночну категорію відносно закону або судово-адміністративного рішення, орієнтовану на виявлення в діючому праві метафізичного або трансцендентального начала, на концептуальне поєднання права й моралі, подолання дуалізму правових систем [199, с. 24–30].

Необхідно зазначити, що юснатуралістське обґрунтування права є підґрунтям існування демократичних політико-правових систем, орієнтованих на законодавче обмеження державної сваволі, захисту прав і свобод людини.

Зокрема з точки зору А. Полякова, ідея індивідуалістично витлумаченого природного права, як у практиці побудови правової держави, так й у філософсько-правовій теорії, виконує, насамперед, ідеологічну функцію легітимації політичного ладу ліберальної демократії. З іншого боку, наукове значення концепції природних прав людини є вагомим в контексті подолання деформацій правосвідомості тоталітарного періоду, тому що в такий спосіб морально обмежується спроби влади довільно зазіхати на свободу суб'єкта і проголошується первинність прав людини по відношенню до держави. Подібне обмеження є необхідним, питання лише в тім, якими засобами його домагатися. Ідея прав людини є стрижнем природного права, закономірною при певних соціокультурних обставинах установкою правового мислення, специфічною метапозитивною ідеологією, культурно-правовим кодом. Вона може й повинна бути філософськи обґрунтована й ідеологічно сприйнята як необхідний момент загального статусу людської особистості. І утвердження цієї ідеї в суспільній правосвідомості буде основною гарантією того, що вона не залишиться тільки ідеєю, а отримає стійку правову форм

[146, с. 49–51].

Адепти юснатуралістського розуміння права наполягають на обов'язковій моральній оцінці діючого законодавства, його несуперечливості моральним імперативам. Так, класик філософсько-правової думки П. Новгородцев в свій час зазначав, що питання про природне право полягає у встановленні «права належного», певних «моральних вимог, що приписують ідеальні шляхи розвитку», в оцінці явищ, незалежно від того, як ці явища розвивалися в минулому і як вони будуть розвиватися у майбутньому, а зовсім не в побудові властивої «історизму» теорії правоутворення, що пояснює природний розвиток правових інститутів. Звідси й особливість природного права з опорою на «ідеальні прагнення» й «апріорні вказівки» моральної свідомості, незалежно від будь-якого досвіду [Див. 72, с. 6–8].

Вочевидь, політичний вибір особистості згідно юснатуралістських концепцій повинен мати моральний характер, а не суто утилітарний. Захищаючи власні політичні інтереси, людина не повинна нехтувати моральними нормами, оскільки у майбутньому аморальна влада нею обрана з легкістю буде порушувати її права та свободи.

Філософсько-правова доктрина юснатуралізму передбачає пріоритетність прав людини над правами держави – владні інституції створюються в першу чергу для повноцінного існування людини, для задоволення її потреб та інтересів. Так, український правознавець М. Ковалевський підкреслював, що «одним з покликань держави є забезпечення прав і свобод людини. Неодмінними характеристиками держави він вважав рівність громадян, правове регулювання втручання держави в особисте життя її громадян, дотримання урядом законів та судовий контроль за діяльністю уряду, забезпечення самоврядування суспільства тощо» [Цит. за: 37, с. 17].

У свою чергу, для Б. Кістяківського «верховенство права – це не верховенство позитивного права. Вичерпати право у державі позитивним

правом не можна. Очевидно, мовиться про природне право народу на його ж правду. А утвердити цю правду неможливо без народовладдя. У правовій державі владу має бути організовано так, щоб вона не утискала особу, у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ, мають бути не лише об'єктом влади, а й суб'єктом» [76, с. 849].

Поява тоталітарних режимів та численні війни у ХХ ст. актуалізували ідеї юснатуралізму як підґрунтя побудови справедливих, людино-центричних політико-правових систем. Після Другої світової війни, яка привела до краху багатьох тоталітарних режимів та продемонструвала усьому світу жахливу практику соціально-політичного та культурного гноблення, відбулося відродження ідей та цінностей теорії природного права. На думку дослідників, «провідна роль представників природного права в правовій критиці тоталітаризму й тоталітарного законодавства, активне розроблення з таких антитоталітарних (у тому числі з ліберально-демократичних) позицій проблем природних і невідчужуваних прав і свобод людини, цінності права, гідності особистості, правової держави тощо помітно підвищили престиж природно-правової ідеології в суспільній думці повоєнної Європи, посилили її теоретичні позиції і практичний вплив у багатьох сферах політичного та правового життя (законодавство, правозастосовний процес, правосуддя тощо)» [62, с. 115–116].

Згідно вищезначеної філософії, людина здійснюючи політичний вибір захищає, в першу чергу, свої права та інтереси, оскільки її буття у демократичній державі є найвищою цінністю, найвищим пріоритетом. З іншого боку, політичний вибір людини у демократичній країні набуває ціннісного характеру, коли вона віддає перевагу певним аксіологічним константам буття важливих для підтримання основ функціонування суспільства й держави.

У цьому контексті Л. Чекаленко та М. Васильєва зазначають, що сьогодні можна вважати універсальною, за рідкісним виключенням, доктрину пріоритету прав людини над національним суверенітетом. Дослідники

наголошують: «Завершення глобальної ідеологічної боротьби між двома світовими устроями дало змогу по-новому поглянути на домінуючі у світі духовні цінності, співвідношення між правами окремої людини та благополуччям суспільства, національними і глобальними ідеями. Одними з перших на порядку денному розвитку соціуму перебувають завдання морального ренесансу. Неперевершене значення мають результати пошуку національної ідеї, що поєднує специфічні та загальнолюдські цінності. Цей процес відбувається по суті в усіх посткомуністичних суспільствах, у тому числі й в Україні. Можна передбачити, що у XXI ст. саме духовний розквіт держави визначатиме її місце та роль у світовому співтоваристві. У другу чергу йтиме – матеріальне благополуччя та військова міць» [196, с. 16–17].

Сучасні філософсько-правові доктрини набули інтерсуб'єктивістського характеру, коли визначення сутності права не є виключною прерогативою держави або суспільства, воно народжується й відтворюється у соціальних інтеракціях міжсуб'єктної взаємодії, є результатом обговорення, консенсусу.

З цього приводу відомий дослідник Ф. А. фон Хайек у книзі «Право, законодавство і свобода» зазначає, що суспільство може існувати лише за умови, коли в ході еволюційного процесу відбираються правила поведінки, які роблять можливим суспільне життя. В результаті, в соціальному порядку кожна людина знає як реагувати на ту або іншу ситуацію. Це не обов'язково означає, що у подібних ситуаціях різні люди будуть вчиняти однаково, смисл в іншому: для формування загального порядку необхідно, щоб у певних відомих ситуаціях кожен слідував визначеним правилам або, інакше кажучи, щоб дії кожного не виходили за межі певного діапазону поведінки. Іншими словами, реакції окремих людей на конкретні події повинні бути схожі тільки за деякими абстрактними аспектами, що забезпечують виникнення певного загального порядку [191, с. 62–63].

Вочевидь, згідно сучасних філософсько-правових концепцій ліберального спрямування держава визначає загальну правову систему координат для реалізації соціального проекту людини, надаючи їй свободу

вибору, в тому числі й політичного. Необхідно зауважити, що навіть представник юридичного позитивізму Г. Кельзен у своєму творі «Чисте вчення про право» формулює таке поняття, як «основна норма», яка не може постулюватися владою, тому що компетенція владної інстанції повинна ґрунтуватися ще на якійсь більш високій нормі [150, с. 911].

Припущення науковця полягає в тому, що основна норма напрацьовується у еліті суспільства і не викликає спротиву у більшості громадян як консенсусне базове положення (ідея права), що конститує загальну логіку правопорядку. Тобто можна передбачити, продовжуючи логіку Г. Кельзена, що основна норма у концентрованому вигляді уособлює пануючий тип правосвідомості, який пронизує всі рівні буття права. Зокрема з цього приводу він писав, що норму, яка становить основу дійсності іншої норми, образно називають «вищою» нормою відносно іншої норми, яку називають «нижчою». Разом з тим, на думку вищеозначеного дослідника, «пошук основ дійсності норми не може продовжуватися нескінченно, він повинен закінчитися постулюванням найвищої, основної норми. Основна норма – це загальне джерело дійсності всіх норм, що належать до спільного порядку, яка конститує єдність деякої множинності норм цього нормативного порядку» [Цит. за: 150, с. 911]. Тобто основна норма – це базова ідея права, вияв пануючого типу правосвідомості, який у подальшому втілюється у законах, правовій системі, правовій ідеології, структуруючи соціальний простір, впливаючи на політичний вибір особистості.

Таким чином, філософське розуміння права є світоглядним підґрунтям для існування тої або іншої політико-правової системи й по суті визначає набір першочергових цінностей, які є базовими для суспільного та державного розвитку. В залежності від обраних філософських постулатів по різному інтерпретуються такі правові цінності як свобода, справедливість, рівність, законність, а також встановлюється певний правовий режим та правові процедури, які мають визначальний вплив на політичний вибір людини. Так, у тоталітарній державі справжній політичний вибір для

особистості є практично неможливим, оскільки її права та свободи обмежені діючим законодавством, системою пануючої ідеології.

У цьому контексті більш детально зупинимось на правовій обумовленості політичного вибору в тоталітарному суспільстві. При тоталітаризмі домінуючі ідеологічні постулати закріплюються законодавчо, що не дає можливість громадянину обрати іншу ідеологію. Фактично ідеологія набуває правової форми, що заважає людині здійснити вільний політичний вибір.

Загалом правова обумовленість політичного вибору в тоталітарному суспільстві визначається сутнісними рисами тоталітарного режиму як такого. На думку фахівців, найсуттєвішими ознаками тоталітарних режимів є такі:

- «1) ідеократія – підкорення суспільного розвитку певній утопічній ідеї;
- 2) суцільний монополізм — монополія однієї партії на владу, монополія держави на розпорядження засобами суспільного виробництва, монополія однієї ідеології, що намагається підкорити собі суспільну культуру;
- 3) удержавлення суспільного життя – руйнація структур громадянської самоорганізації та встановлення жорсткого державного контролю за функціонуванням як політичної, так і позаполітичних сфер» [157, с. 77–80].

Як правило, політичний вибір громадянина проявляється у його політичній участі, виборчій та суспільній активності. На думку О. Чемшита, політичну участь «взагалі» можна визначити як «свідомі дії або відмову від них, які роблять політичні актори (громадяни, групи інтересів, політичні партії тощо) «з метою якнайповнішої реалізації відповідних базових потреб» [197, с. 386].

У тоталітарних державах вищезначені форми політичного життя знаходились під жорстким контролем держави та регулювалися відповідними правовими нормами, які передбачали обов'язкову участь у виборах й відповідні санкції у випадку ігнорування суспільно-політичних заходів. Тобто людину змушували здійснювати абсурдну правову та політичну процедуру під назвою «вибір без вибору». Разом з тим, проявляючи політичну

активність людина забезпечувала собі відповідний соціально-правовий статус, захищала свої базові інтереси, фактично відстоювала право на життя тощо.

Науковці розмірковуючи над тим, чому населення тоталітарних чи авторитарних країн виявляє високу виборчу активність, хоча і не має ніякої можливості вибору, підкреслюють, що «відмова від участі в голосуванні розглядається органами влади цих країн як вияв політичної нелояльності та загрожує певними санкціями, аж до позбавлення прав на професію, роботу, освіту тощо, як це було в СРСР, інших соціалістичних країнах, та й зараз практикується в авторитарних країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Тому не випадково, що у всіх цих країнах рівень участі в голосуванні наближається до 100% (в СРСР він коливався у повоєнні роки від 99,94% до 99,9%)» [Цит. за: 65].

Вочевидь, правова система тоталітарних країн забезпечує реалізацію принципів жорсткого централізму та контрольованості дій громадян у політичній сфері, так би мовити спрямовуючи їх політичний вибір у певне ідеологічне русло. З цією метою держава створює громадські організації та рухи, політичні партії, які є складовою «соціальних ліфтів» у тоталітарних суспільствах. Не вступаючи у ці організації громадянин втрачає частину прав, не має можливості побудувати професійну кар'єру.

Ю. Рябой зазначає, що специфіка суспільно-політичної ситуації тоталітарного суспільства полягає в тому, що для забезпечення масової активності населення режим намагається підтримувати жорсткий контроль з боку держави. Для цього тоталітарний режим формує псевдо організації з обов'язковим членством індивідів, що забезпечує політико-ідеологічну безальтернативність існування громадян. Дослідник зазначає, що «для режиму важливою є потенційна цікавість пересічних громадян до політики, яку він використовує для здійснення прямого впливу на населення через створювані та контрольовані державою політизовані об'єднання громадян та яку через це прагне зберігати. Такі цілеспрямовані заходи, вжиті режимом,

перешкоджають створенню альтернативних аналогічних організацій; дозволяють контролювати кожного окремого індивіда, який є їх членом; вимагають активності громадян усередині цих груп. Отже, оскільки наявність централізовано керованих проміжних організацій перешкоджає незалежному від режиму об'єднанню індивідів у групи, можливість підтримувати активність людей за їх належності до контрольованих груп надзвичайно важлива для тоталітаризму» [161, с. 100].

Фактично, у правовий спосіб у тоталітарній країні забороняється створення громадських та політичних структур, які мають альтернативну точку зору на розвиток суспільства, що не дозволяє громадянам здійснювати політичний вибір. Як наслідок О. Тоффлер констатує, що «діапазон суспільно схвалених стилів існування особистості при тоталітаризмі був відносно вузький» [183, с. 344]. На думку Є. Білоножка, «тоталітаризм не залишає жодного вільного місця для вільного вибору або альтернативи, окрім єдиного і правильного вибору, який вже зроблено вищим керівництвом, що не помиляється. Такий варіант побудови суспільства розповсюджується не тільки на сферу публічного, але й на сферу приватного, а навіть інтимного» [13, с. 156].

Аналіз законодавства тоталітарних країн красномовно свідчить про порушення низки основоположних прав та свобод громадян, які є сутнісним наповненням політичного вибору. Так І. Ніколаєв стверджує, що «радянське законодавство, як і інші соціалістичні конституції, розроблялось на основі практично повного відхилення від імплементації норм загальноприйнятих міжнародних конституційних систем (англо-американської та євроконтинентальної) з властивим їм жорстким правовим контролем конституційності законодавства і правочинної практики. Зокрема, Конституції РРФСР (1918), УСРР (1919), УСРР (1929), СРСР (1924 та 1936), Угорщини (1919), Монголії (1940), як і змінена під час перебування при владі націонал-соціалістів Веймарська Конституція 1919 р., фактично нівелювали принципи народного суверенітету, розподілу влади, політичного,

економічного та ідеологічного плюралізму. Водночас законодавчо закріплювали належність влади так званим трудящим, керівну роль їхнього єдиного виразника інтересів – комуністичній партії і т. п. Внаслідок цього радянський конституціоналізм, що функціонував в умовах монопартійної політичної системи, призвів до затвердження адміністративно-командної системи, встановлення фактичного та правового свавілля, до формування тоталітарного політичного режиму з притаманним йому принципом свавілля влади» [128, с. 36].

Проявом свавілля влади щодо забезпечення політичних прав та свобод громадян у тоталітарних країнах, фактичною законодавчою заборонаю здійснювати політичний вибір, стало позбавлення певних верств населення можливості обирати та бути обраними. Так, згідно Конституції РРФСР 1918 р. «не обирали і не мали права бути обраними особи, які користувалися найманою працею “з метою отримати прибуток”, особи з нетрудовими доходами (відсотками від капіталу, доходами від підприємств, майновими надходженнями) приватні торговці і комерційні посередники; ченці та духовенство всіх церков і культів, члени царського дому Романових; службовці та агенти царської поліції, особливого корпусу жандармів, охоронних відділів, а також особи, які раніше керували діяльністю поліції, жандармерії, каральних органів; засуджені; визнані у встановленому порядку душевнохворими й божевільними» [91].

В Україні перелік категорій громадян, позбавлених виборчих прав, мав так би мовити місцеву специфіку. Згідно дослідженню С. Мешкової, до них долучалися ще й «члени Директорії, члени особливих нарад при урядах Денікіна і Врангеля, градоначальники, військові отамани, губернські і повітові комісари Центральної Ради і Директорії, прокурори воєнно-окружних судів, члени воєнно-слідчих комісій, мирові посередники, польові жандарми, службовці контррозвідувальних відділів і пунктів усіх «контрреволюційних» урядів. До того ж у 1926 р., було створено та затверджено перелік колишніх релігійних діячів, які також позбавлялися

права голосу» [118, с. 80].

Заради об'єктивності зазначимо, що у Конституції 1937 р. вже була відсутня стаття, де наводився перелік осіб, які позбавлялися права обирати і бути обраними. Разом з тим, як констатує В. Павленко, «застосування дійсно демократичних норм виборчого права на практиці в радянській Україні було неможливим. Більшовицька однопартійна система повністю відкидала парламентаризм, як модель існуючої політичної влади. Так, Конституція УРСР 1937 року проголошувала, що комуністична партія (більшовиків) України «являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих як громадських, так і державних» (ст. 125) і тому не дивно, що кандидати в депутати Рад усіх рівнів підбиралися виключно партійними органами. Крім того, все це посилювалось тотальним контролем за проведенням виборів з боку партійних і репресивних органів держави» [137, с. 35].

Можна стверджувати, що встановлена у тоталітарних державах адміністративно-командна система порушувала саму логіку цивілізованого (правового) політичного вибору, спираючись на законодавчі норми (не правового характеру), які захищали існуючий суспільний лад.

Відомо, що зміст процедури голосування у виборчому процесі має багатоаспектну суспільну природу і складається з наступних елементів: «1) юридичні (свобода голосування, наявність реальної альтернативи в голосуванні, рівність голосів, пряме голосування, таємність голосування); 2) політологічні (формування політичної еліти, перевірка реальності підтримки політичної партії чи кандидата, формування політичних рухів); 3) соціологічні (активізація суспільства, формування громадянського суспільства, встановлення рухливості суспільства)» [190, с. 193].

Аналізуючи вищенаведені положення процедури голосування як форми політичного вибору особистості, можна констатувати, що у тоталітарних суспільствах діюче право унеможлиблює свободу голосування, не забезпечує реальну альтернативу в голосуванні, громадяни не впливають на формування політичної еліти, а участь громадян у голосуванні на виборчій дільниці може

зовсім не означати підтримку політики правлячої партії, оскільки це робиться під тиском репресивного апарату. З цього приводу А. Кучеренко зауважує, що «усі рішення про склад депутатів, зміст передвиборних програм заздалегідь приймає політичне керівництво країни (хунта, олігархія, монопольна партія тощо). Класичним прикладом функціонування виборчої системи в умовах тоталітарної держави є практика, що існувала протягом десятиліть у СРСР, країнах колишнього «соціалістичного табору», а також низці країн з тоталітарними й авторитарними режимами влади. Тут вибори представляють квазідемократичну декорацію, що приховує дійсний механізм формування правлячих еліт» [101, с. 88].

Дійсно тоталітарні країни можуть створювати ілюзію політичного вибору, дозволяючи законодавчо функціонувати декільком політичним партіям, які за своєю ідеологічною спрямованістю є ідентичними й не пропонують альтернатив для здійснення політичного самовизначення громадян. Намагання громадян здійснити справжній політичний вибір жорстко каралося владою, яка застосовувала у тоталітарних державах політичний терор та політичні репресії, які були законодавчо забезпечені, але суперечили нормам природного права. Завданнями системи терору та репресій у тоталітарних суспільствах було як винищення інакомислячих громадян, так і створення певного типу суспільно-політичної свідомості, яка б у своїх базових константах не допускала альтернатив існуючій владі. Фактично влада на законодавчому рівні відбирала у громадян право політичного вибору.

Наукові дослідження сутності тоталітарних режимів свідчать про те, що «фізичним знищенням певної частини населення терор не обмежується. Оскільки він, як злочинно-політична технологія утвердження влади, має завдання створення більш-менш надійної соціальної бази подальшого розгортання управлінського впливу, остільки його необхідним елементом стає цілеспрямована діяльність щодо конструювання трансперсональних диспозицій, заснованих не лише на страху, а й на відповідній за змістом

інформаційній оболонці соціодинаміки. Остання не має дисонувати із офіційною державної ідеологією, а тому перед терором, а в подальшому й репресіями, поставало завдання синхронізувати суспільні настрої, уніфікувати напрям та якісні параметри політичної думки через унеможливлення (дискредитування, залякування, соціально-структурну ізоляцію) ідеологічного плюралізму. Із цією метою, як свідчить історія, була створена розгалужена мережа тотального контролю над населенням з боку державних органів» [135, с. 175].

Як правило для недопущення здійснення людиною альтернативного політичного вибору у тоталітарних суспільствах їй забороняється користування певними інформаційними джерелами: науковими працями, публіцистичними й художніми творами тощо. Політична цензура є іманентною рисою всіх тоталітарних систем, яка відображається у законодавчих та підзаконних актах.

Так, О. Федотова стверджує, що «надбання» інститутів радянської цензури протягом комуністичного панування були досить «вагомими», вони були розміщені в 28 спеціальних бібліотечних фондах України, 10 з яких були розташовані в Києві. У цілому за радянських часів було створено та розповсюджено серед бібліотечних установ 44 проскрипційні списки та покажчики на вилучення близько 30 тис. назв публікацій, що містилися у 210 спецфондах бібліотек СРСР [188, с. 47]. Дослідниця наводить парадоксальний факт: «загальна кількість літератури, поданої в українських проскрипційних матеріалах, приблизно дорівнює половині всієї друкованої продукції, виданої в Україні протягом ХХ ст.» [188, с. 47].

Отже, правова детермінація політичного вибору особистості за умов тоталітаризму мала жорсткий, лінійний характер та не передбачала реалізації політичних прав свобод людини в повному обсязі апріорі. Намагаючись здійснити справжній політичний вибір у тоталітарному суспільстві, людина стикалась з потужними діями репресивного апарату.

В той же час, у демократичних державах людина має формальну й

фактичну можливість реалізувати своє право на політичний вибір. На думку Р. Інглхарта та К. Вельцеля, рівень здатності громадян суспільства до свідомого вибору значною мірою корелюється з показниками соціально-економічного розвитку суспільства, станом демократичних інститутів та цінностями самореалізації особистості. Саме ці три елементи формують простір самостійного вибору громадянина. Процес функціонування цих складових починається з соціально-економічного розвитку, що послаблює обмеження самостійного вибору шляхом підвищення економічних, когнітивних та соціальних ресурсів людини. Економічні ресурси надають людині більшу матеріальну незалежність, когнітивні – забезпечують доступ до джерел інформації та освіти, що збільшує інтелектуальну свободу. Соціальні ресурси або соціальний капітал підвищується у випадку ускладнення організаційних суспільних засад, що дозволяє громадянину вільно встановлювати та виключати контакти з іншими членами суспільства, що підсилює його соціальну незалежність. В цілому, соціально-економічний розвиток збільшує обсяг усіх трьох категорій ресурсів за рахунок підвищення рівня доходу та освіти, а також диверсифікації взаємодії між людьми. Таким чином, підвищення рівня соціально-економічних ресурсів розширює спектр дій, які людина може реально здійснити, надаючи їй об'єктивну здатність до власного свідомого вибору [61, с. 222].

Аналізуючи світоглядне підґрунтя політичного вибору, вчені констатують, що для самовизначення особистості в різних сферах суспільно-політичного життя провідну роль відіграє політико-правова культура. Специфіка такого різновиду культури полягає в своєрідності суспільного політико-правового поля, накопиченими цінностями та усталеними традиціями [119, с. 34].

Безсумнівно, що домінуючі у правовій культурі суспільства цінності детермінують характер та особливості політичного вибору особистості. Також правова культура забезпечує сталість традицій відстоювання політичних переконань та принципів через певні юридичні процедури.

Окрім правової культури, політичний вибір особистості визначає політична культура суспільства та її різновид електоральна культура, котра передбачає (в контексті нашої наукової розвідки), перш за все, знання громадянами своїх прав та обов'язків під час проведення виборчих кампаній. На думку І. Поліщука, «електоральна культура (культура політичних виборів) – це сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, символів, орієнтацій, навичок, зразків поведінки, які проявляються у виборчому процесі та транслюються від генерації до генерації певної нації, але мають істотний трансформаційний потенціал та проступають в діяльності суб'єктів електорального процесу та у функціонуванні демократичних інститутів» [121, с. 72].

Ефективність функціонування демократичних інститутів (у тому числі і виборчих) суттєво залежить від їх сумісності з домінуючою в суспільстві культурою. Інститути не можуть належним чином функціонувати, поки громадськість не розглядатиме відповідні їм норми як свої власні. Особливо це відноситься до демократичних інститутів, які залежать від схвалення і підтримки громадян. Якщо інституційні норми суперечать переважаючим в суспільстві цінностям, практика різко відрізняється від встановлених норм, роблячи їх суто декларативними. У цьому полягає один з найбільш фундаментальних висновків «політико-культурної» наукової школи: правильні конституційні встановлення далеко не гарантують ефективного функціонування демократії [61, с. 234–235].

Необхідно зазначити, що у сучасному науковому дискурсі також використовується поняття «електорально-правова культура», яке на наше переконання, більш точно описує сутність правової детермінації політичного вибору як з точки зору культурних процесів у суспільстві, так і з точки зору правових. Як зазначає С. Навальний, електорально-правова культура – це сукупність правових норм, цінностей, юридичних інститутів, методів і форм, що функціонують у рамках виборчого процесу. Електорально-правова культура – дуже містка за своїм змістом соціальна категорія. У вузькому

розумінні, це культура поведінки громадян у виборчому процесі. У широкому – культура політичного і державно-правового будівництва, законотворчої діяльності і правозастосування виборчого законодавства. В електорально-правовій культурі відображаються всі елементи реальної виборчої системи і практики – законодавство і правозастосовна діяльність, виборчі спори і конфлікти [123].

З точки зору І. Ігнатушко, під електорально-правовою культурою слід також розуміти «досягнення суспільства в правовій імплементації виборів, а саме: правосвідомість електорату, що охоплює виборчий процес і його правове регулювання; правові норми, що регулюють виборчий процес, їх джерела, практичне правозастосування або реалізацію правових норм, правові інституції, задіяні у виборчому процесі. Причому розглядати електорально-правову культуру населення ізольовано від економічних, соціальних, правових змін неможливо» [63, с. 90–91].

На наше переконання, розвиток електоральної культури в цілому й електорально-правової культури зокрема є потужною правовою детермінантою політичного вибору особистості, оскільки передбачає знання нею не тільки виборчого законодавства, але й розуміння правових основ діючої влади, особливостей її функціонування в центрі й на місцях, визначення правових механізмів впливу на владні відносини тощо.

В той же час, від розвинутості самого виборчого законодавства багато в чому залежить якість політичного вибору громадянина. Науковці констатують, що виборче законодавство у певній країні виникає під впливом оригінальних традицій здійснення демократичної процедури. Воно виникає «з народної історичної традиції, хоча, разом з тим, є результатом досягнення компромісу між сегментами політичної еліти щодо правил електоральної гри. Натомість перебільшувати значення кон'юнктурного елемента навряд чи варто, адже врешті-решт ухвалені елітою законодавчі норми у необхідному обсязі доводиться виконувати простим виборцям. У разі невідповідності законодавчих норм національній традиції електорат може проігнорувати

вибори як незрозумілу, мало корисну та через це непотрібну процедуру» [114, с. 75].

Отже, якщо виборче законодавство заплутане, нестабільне, складне за процедурами здійснення, то у такому випадку пересічному громадянину важко реалізувати якісний політичний вибір. Своєрідним протестом проти неефективного виборчого законодавства може бути голосування «проти всіх» або неявка на вибори. У зв'язку з поширенням практики створення законів неналежної якості у деяких демократичних країнах, у науковій літературі стали використовувати поняття «інфляція права», яке підкреслює важливість ефективною правовою детермінації всіх суспільних процесів, політичного вибору зокрема.

Зокрема, як вказує О. Кукуруз, «значне збільшення кількості нормативно-правових актів із зниженням їх якості призвело до поширення у польському суспільстві вищенаведеного поняття – «інфляція права». Запозичене з економічної теорії це поняття означає негативні явища в процесі законодавчої діяльності, зокрема, створення надмірної кількості права, яке не відповідає реальним потребам суспільства, значна деталізація його положень, їх низька якість. Таке явище є результатом хибного мислення деяких чиновників і політиків, які вважають, що факт прийняття нормативно-правового акту одразу повинен змінити реальність. Не розуміючи, що закон – це лише одна із складових процесу впорядкування суспільних відносин. Інфляція права має багато негативних проявів. Це неналежна узгодженість норм права різних галузей, що регулюють один об'єкт суспільних відносин; розмитість відповідальності за їх реалізацію; формалізм, що зумовлює неоднозначність у тлумаченні; ухилення від виконання норм, в яких присутні невідповідності, що призводить до численних поправок» [98, с. 159].

Таким чином, якісне виборче законодавство у демократичній країні також є системою координат для політичної конкуренції за результатами її перебігом якої громадянин здійснює свій політичний вибір. Закони, що регулюють виборчий процес мають забезпечити рівні можливості для всіх

учасників політичних перегонів, створити правові умови для репрезентації їхніх програм.

Продовжуючи вищенаведену логіку зазначимо, що однією з найважливіших правових форм, що забезпечує реалізацію політичного вибору громадянина є загальнонаціональні та місцеві вибори. На думку О. Романюка: «Сучасні стандарти демократичного врядування вимагають, що вибори мають бути: 1) вільними (обрання виборцями своїх представників без примусу та будь-якого тиску); 2) конкурентними (забезпечення реальної конкуренції політичних сил та кандидатів); 3) транспарентними (дієвий контроль за проведенням виборів і визначенням їх результатів з боку громадянського суспільства та міжнародних структур); 4) загальними (виборчими правами має користуватися, принаймні, переважна більшість населення країни)» [158, с. 153].

У цьому контексті Г. Щедрова зауважує, що «ключовим механізмом політичної конкуренції виступає виборчий механізм, заснований на загальному рівному і прямому виборчому праві при таємному голосуванні; вільні і чесні вибори представників громадян у виборні органи державної та місцевої влади. Саме періодична виборність і потенційна змінюваність вищих посадовців держави за результатами політичної конкуренції на вільних і чесних виборах, публічна і вільна діяльність політичної опозиції забезпечують дієвий контроль діяльності державної влади і обмежують можливості різних зловживань владою» [208].

В ідеалі політичні сили у демократичному суспільстві пропонують певні ідеологічні доктрини, які набудуть правового втілення у випадку перемоги політичної партії на виборах. Вочевидь, забезпечуючи ідеологічний плюралізм на законодавчому рівні демократична держава створює правові засади для політичного вибору громадянина. В контексті вищеозначеної логіки А. Волинський стверджує, що «політичний процес в стабільній демократичній державі, а також всіх тих державах, які ставлять за мету державотворення такі орієнтири, як демократична, правова і соціальна

держава, завжди відбувається на ґрунті ідеологічної структуризації окремих політичних інтересів, їх інтеграції на основі певної ідеології, діяльності державної влади відповідно до ідеологічних настанов тієї політичної сили, яка виступає носієм і виразником домінуючих в суспільстві політичних інтересів» [21, с. 73].

У демократичних державах політичний вибір особистості обумовлений не тільки правовим режимом діяльності політичних партій, а й законодавчими умовами розвитку громадянського суспільства. Держава має створювати такі закони, які б стимулювали громадянську активність, громадянську відповідальність та громадянську самоосвіту людини, що є питомим тлом для її політичного вибору.

Як зазначає А. Стичинська, головною функцією громадянського суспільства виступає захист прав людини. Людина у громадянському суспільстві має закріплене у законах право на вибір різноманітних видів діяльності в економічній, політичній, духовно-культурній сферах життя, право вільного вибору ідеологічних та світоглядних орієнтирів. Таким чином, тут держава стає гарантом дотримання прав людини, творцем умов для їх реалізації. Органи державної влади в демократичному суспільстві діють у відповідності до гуманістичних цінностей і правових норм. Саме розвинене громадянське суспільство у вигляді розгалуженої мережі незалежних громадських організацій стає ефективним захистом проти свавілля державного апарату. Вочевидь, правова детермінація політичного вибору повноцінно забезпечується у тому випадку, коли держава не тільки формально проголошує, а й реально забезпечує політичні права та свободи громадянина. Реалізація прав та свобод людини і громадянина потребує створення практичних можливостей для здійснення повноважень, що містяться в законодавчих нормах. Гарантіями тут виступають засоби, умови та технології, використання яких забезпечує громадянину здійснення своїх прав в реальному житті. Вони поділяються на юридичні, політичні, моральні та економічні, рівень їх впливу залежить від розвитку демократичних

процесів в державі, зокрема політико-правової культури, незалежності судової влади та економічної спроможності держави [178, с. 245–246].

Критерієм визначення рівня забезпечення прав людини є його оцінка самими громадянами. В Україні, як свідчать результати досліджень, проведених 2016-2018 роках, така оцінка є достатньо посередньою: на рівні 3-х з 5-ти можливих балів. До того ж і динаміка показників за ці два роки була невизначеною: незначно покращилися оцінки захисту культурних, соціальних та економічних прав та, навпаки, погіршилися показники забезпечення громадянських і політичних прав [209, с. 26–27].

Серед засобів, якими громадяни частіш за все користувалися для реалізації власних прав, українці назвали соціальні зв'язки у вигляді підтримки друзів та родичів (22% з тієї частини респондентів, що вдавалися до такої діяльності), звернення до правоохоронних органів (19%), звернення до адвокатів (17%), звернення до місцевих органів влади (15%) та звернення до прокуратури (10%). Зафіксовані лише поодинокі випадки звернення до міжнародних організацій, політичних партій та судів [209, с. 62–63]. Таким чином, ефективність таких потужних політико-правових інструментів захисту та реалізації прав громадян, як суди та політичні партії громадянами оцінюється вкрай низько, що свідчить про наявність суттєвих проблем в сфері довіри до влади та політичних організацій, що покликані представляти інтереси суспільних груп.

Вирішення даних проблем лежить на шляху становлення правового характеру громадянських відносин. Правове суспільство, на думку Ю. Калиновського, ґрунтується на принципі верховенства права, який реалізується завдяки розвинутому законодавству та політико-правовій культурі громадян. Серед основних цінностей такого суспільства визначають справедливість, рівність, свободу, законність, права людини [68, с. 172].

Вплив правового суспільства на особистість полягає, перш за все у тому, що вона розвиває в собі таку якість як громадянська (або громадянсько-політична) компетентність, яка є у свою чергу важливим чинником

раціонального політичного вибору людини. На думку Л. Слінченко громадянська компетентність потребує «такого стану політичної освіченості громадянина, його переконань і мотивів діяльності, який створює уміння та реальні можливості для захисту прав та свобод, певних інтересів, здійснення спільних справ, забезпечення стабільного порядку та безпеки. Відповідно – громадянство – це не лише правовий статус індивіда, але і його суспільно-політичні якості, які формують громадянську компетентність як здатність до участі у політичному та громадському житті. На перший план у структурі громадянської компетентності виступають усвідомлення правових норм, політична освіченість, професійна активність, моральні якості особи. Суб'єктами формування громадянської компетентності можуть виступати, як державні інститути, так і структури громадянського суспільства» [175, с. 860–861].

Важливою рисою громадянсько-політичної компетентності людини є наявність навичок та вмінь не лише ефективно захищати власні права, свободи та інтереси, але й усвідомлювати їх взаємозв'язок з суспільними інтересами та потребами. Гарантування захисту та реалізації громадянських прав і свобод у правовій державі здійснюється за допомогою принципу функціонального поділу гілок влади, який закріплений у Конституції. Особлива роль у дотриманні справедливості суспільно-політичних відносин надається судовій владі, яка створює інституціональні легітимні можливості для громадянина захистити, відстояти або реалізувати власні права та свободи. Внутрішніми якісними вимірами громадянсько-політичної компетентності людини виступають свідомість, раціональна вмотивованість, послідовність її політичного вибору.

Громадянська компетентність передбачає, що особистість є носієм певної суми політичних, правових, економічних та інших знань, а у своїй соціальній діяльності керується низкою морально-правових й політичних принципів. Для здійснення якісного політичного вибору людина повинна володіти сукупністю таких якостей, як життєва і професійна

цілеспрямованість; авторитетність у певних громадянських спільнотах; самостійність та відповідальність у прийнятті рішень; наявність професійного та громадянського досвіду участі у суспільно-політичному житті; аналітично-критичне мислення; здатність до використання теоретичних знань у практичній площині; професійна та громадянська гідність [36, с. 281].

Отже, функціонування правового суспільства та розвиток громадянської компетентності людини є важливими чинниками політичного вибору, оскільки лише прийняття певних законів без їх застосування у соціальних відносинах, належного сприйняття на рівні суспільної свідомості не може стати основою для політичного самовизначення особистості.

В цілому правове обґрунтування політичного вибору у демократичному суспільстві є органічним поєднанням інституційних чинників (розвиток законодавства, належне функціонування всіх гілок влади тощо) та неінституційних факторів (розвиток правової культури та правосвідомості, становлення громадянського та правового суспільства, розвиток громадянської компетентності особистості та ін.).

Розглядаючи сутність політичного вибору у демократичних країнах, зосередимо увагу на проблемі права політичного вибору в сучасній Україні в контексті свободи та відповідальності.

Здійснюючи політичний вибір, людина проявляє свободу, беручи при цьому відповідальність за зроблене волевиявлення. Межі свободи, як і настання відповідальності визначаються з формальної точки зору у правовий спосіб, а з фактичної – рівнем правової культури всіх учасників соціальної взаємодії. Діалектика свободи, зміст якої розкривається у філософії права Г. Гегеля, полягає у діяльності людини, вільної через усвідомлення своєї відповідальності. Концепція Г. Гегеля може вважатись вершиною класичних філософських спроб розгляду особистої свободи індивіда в контексті ідеї свободи волі, невинного розвитку та розгортання свободи [24, с. 137–145].

Згідно з логікою теми нашого дослідження варто вести мову про

свободу та відповідальність не тільки у екзистенційному розумінні, а й, в першу чергу, у громадянсько-політичному та правовому. Так, науковці Н. Драгомирецька та І. Матвєєнко зауважують, що «поєднанням відповідальності та активності є громадянська відповідальність, яка зумовлена потребою участі в діяльності держави та вирішенні спільних завдань. Громадянська відповідальність має індивідуалізований та інституціональний характер. Її основне призначення – це дієвий результат у побудові відносин громадянського суспільства та держави. Як результат – способи побудови процесів життєдіяльності, а також їх ціннісні характеристики, спрямовані на досягнення конкретних результатів. Особливе місце в цьому процесі посідають формуючі впливи, які здатні підтримувати стабільність суспільства, розширювати межі суспільного простору, активізувати процеси взаємодії держави та громадянського суспільства тощо» [47, с. 258].

Одним з таким формуючих впливів є безумовно право у всіх його проявах: правотворчість, правозастосування, діяльність судових та правоохоронних органів, правові цінності та правова культура тощо.

Громадянська відповідальність тісно пов'язана з активністю, яка свідчить про трансформацію потреб у практичну діяльність. Громадянська активність виступає мірилом відповідальності, головним призначенням якої є побудова ефективної взаємодії громадянського суспільства та держави.

За висновками Н. Драгомирецької та І. Матвєєнко: «Особливе місце в цьому процесі посідають формуючі впливи, які здатні підтримувати стабільність суспільства, розширювати межі суспільного простору, активізувати процеси взаємодії держави та громадянського суспільства.... Відповідно виникають питання щодо складових формуючих впливів для формування громадянської відповідальності: інформація, що виробляється суб'єктами державного управління, політичними партіями, суспільством; ЗМІ та ЗМК як інституції або організаційні структури різних форм власності, їх діяльність як ретрансляційний вплив; інформаційні та комунікативні впливові

проекти; діяльність громадських організацій; нормативне правове та організаційне забезпечення функціонування суспільства тощо» [47, с. 258–263].

У демократичній країні діє принцип взаємної відповідальності у взаємодії держави та людини, що зафіксовано у різноманітних законодавчих актах. Так, загальновизнані напрямки відповідальності держави, української зокрема, перед громадянином, що гарантують його свободу є такі: «1) гарантує кожному його права і свободи; 2) бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян; 3) надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застережених у законах; 4) не має права обмежувати права і свободи, окрім випадків, прямо передбачених законом; 5) не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом; 6) гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина; 7) діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень; 8) відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем; 9) зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень; 10) гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [Цит. за: 66, с. 116–117].

Отже, будь-яка демократична держава, Україна в тому числі, у правовий спосіб гарантує захист політичних свобод громадян, зокрема здійснення ними вільного політичного вибору. В той же час, як зазначає О. Новакова, «права людини в нашій країні досі мають значною мірою декларативний характер, вони закріплені, проголошені, але часто не гарантовані. Причини

такою ситуації містяться у різних галузях суспільного життя, але провідну роль відіграє протиріччя між правовими нормами та фактичними соціальними можливостями їх реалізації на практиці» [129, с. 215].

Права людини ґрунтуються на демократичних цінностях свободи та відповідальності, реалізація яких на практиці створює уявлення про справедливість суспільно-політичних відносин в соціумі. В даному контексті цікавими є результати дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва щодо ціннісного підґрунтя прав людини в українському суспільстві.

Вивчення отриманих даних дозволило скласти певний рейтинг підтримки українцями громадянських прав та свобод. Так, найвищу підтримку отримали свобода (86%); справедливість (69,7%); безпека (66,5%); гідність (62,%); рівність (58%). Далі розташувалися відповідальність (52,3%); порядок (46%); законслухняність (41,3%); мораль (40,1%) [209, с. 17–18].

Таким чином, дослідження виявило значний розрив (близько 30%) між цінностями свободи та відповідальності в свідомості українців, що свідчить про недостатній рівень розуміння діалектичного взаємозв'язку їх функціонування в демократичному суспільстві. В той же час, саме розуміння цього, як зазначає вище згадана дослідниця, «виступає важливою протидією популістським обіцянкам певних політичних сил, що пропонують людям відмовитися від частини прав і свобод в обмін на гарантування добробуту та порядку. Як правило, в результаті громадяни так і не отримують покращення життя, а втрачені права не дають можливості активно та усвідомлено діяти у соціально-політичному просторі, самостійно будуючи своє життя та свою державу» [129, с. 216].

Існуючий розрив між свободою та відповідальністю ускладнює реалізацію на практиці громадянських обов'язків, розуміння того, що політичний вибір людини має соціальні, політичні й навіть правові наслідки пов'язані з подальшим розвитком країни.

В сучасних вітчизняних реаліях політичний вибір громадян не завжди

має відповідальний та раціональний характер, а обрані до владних органів представники народу не завжди прагнуть реалізовувати взяті на себе передвиборчі зобов'язання. Нажаль громадяни згідно діючого законодавства не можуть здійснювати ефективний контроль за діяльністю депутатів у міжвиборчій період, зокрема не існує норми про відзив народного депутата.

О. Федоренко зауважує, що «взаємна відповідальність держави і громадянського суспільства є безумовною і фундаментальною вимогою до становлення і розвитку демократії як форми політичного управління суспільством. На жаль, не маючи тривалих традицій такої відповідальності і потрапивши в інформаційно-масову цивілізацію, в якій в основному культивується безвідповідальність, ні українська держава, ні український народ виявилися не готовими до демократичних взаємовідповідальних відносин» [187, с. 393]. Зрілість демократії вимірюється здатністю народу у правовий спосіб користуватися свободою, не сприймати її як анархію ні у своїй соціальній поведінці, ні у діяльності органів влади. Суб'єкти соціально-політичних відносин в Україні проходять складний шлях усвідомлення діалектичної єдності свободи та відповідальності як основи демократичного політичного вибору.

Разом з тим, демократія це не тільки результат соціальних змін, а й процес постійного вдосконалення відносин у трикутнику «держава, суспільство, громадянин». Демократичні умови надають можливість оптимізувати правові процедури політичного вибору, сприяти підвищенню рівня свободи та відповідальності всіх суб'єктів політичного простору. Українська держава, запозичуючи закордонний досвід демонструє власну траєкторію демократичного транзиту, на який безумовно впливає якість політичного вибору громадян, відповідальне ставлення можновладців до своїх обов'язків.

На думку вчених, перевага демократичної політичної системи відносно інших пов'язується з низкою передумов, серед яких: готовність громадян мати, відчувати і користуватися свободою; готовність і повага до прав,

інтересів, почуттів, вибору інших людей; здатність до самообмеження; сформованість відповідальності за рішення і свій вибір; повага і готовність жити згідно закону тощо. Наявність такої основи є запорукою розвитку суспільства та реалізації таких цінностей демократії як свобода, рівність, справедливість та інших [5, с. 360].

У реалізації співвідношення свободи та відповідальності у вітчизняному суспільстві важливою є здатність громадян, а особливо представників влади до самообмеження, яке має морально-правове підґрунтя. Людина як автономний суб'єкт самостійно без зовнішнього тиску на основі норм права та моралі визначає свою соціальну поведінку, межі свободи й сутність відповідальності.

На сучасному етапі розвитку України В. Добіжа констатує, «що у владної еліти відсутня етика самообмеження. Взагалі принцип етизації відносин означає, що у громадян є підстави помічати у представників правлячої еліти наявність певних моральних якостей та існує можливість не погоджуватися з їх позицією й стверджувати власне розуміння блага. Саме моральний вимір функціонування владної еліти стає сьогодні визначальним елементом формування партнерських відносин між владою та громадою, ресурсом управління професійною діяльністю, фактором стимулювання високого професіоналізму правлячої еліти» [44, с. 480].

Нажаль в Україні правовий та моральний нігілізм серед представників влади став своєю нормою, саме тому здійснюючи політичний вибір громадяни мають користуватися етичними та правовими стандартами, а не тільки суто економічними інтересами, що забезпечить у майбутньому владу нової якості. На думку С. Погребняка, «нормальне поводження українського політика з законами полягає в їхньому перекручуванні, експлуатації та пошуку дірок, які можна було б використати з вигодою для себе. Ніхто не намагається розуміти та застосовувати закони відповідно до існуючих норм та цінностей» [142, с. 30].

В цьому контексті М. Дорошко, характеризуючи владні відносини на

пострадянському просторі підкреслює, що «у більшості країн колишнього СРСР збувається передбачення Макса Вебера: вони стали державами втіленого «капіталізму родичів та друзів» (crony capitalism). Державна машина ще сильніше, ніж радянська, наскрізь пронизана зв'язками між цими самими родичами та друзями, для яких державна служба означає, в першу чергу, реалізацію своєї приватної власності. Основними джерелами доходів чиновництва корпорації-держави, що виступає продовжувачем традицій радянської номенклатури, стають не зарплата, а прибуток від капіталізації їхніх формально-бюрократичних функцій» [46, с. 37].

За таких умов представники влади несуть відповідальність не перед виборцями, а перед членами своєї політичної корпорації, а у своїй діяльності правом користуються «формально», відтворюючи більшою мірою норми не прописані у законодавстві, але роками створювані у політичному класі українського суспільства.

Важливе значення для забезпечення права політичного вибору в Україні відіграє діяльність судових та правоохоронних органів. У роз'ясненні суперечливих норм законодавства, визначення співвідношення політики та права вирішальна роль належить Конституційному Суду України, який має приймати остаточне рішення щодо колізійних питань. Досліджуючи це питання, А. Стрижак вказує на формування доктрини «політичної доцільності» цим органом і зазначає, що «При здійсненні контролю за нормативно-правовими актами він з'ясовує їхню спрямованість, правову природу, а також обстоює позицію щодо відмови від заповнення прогалин у законодавстві» [179, с. 45]. Автор пояснює, що «Таке розуміння місця й ролі Конституційного Суду України зумовлене його завданням забезпечувати верховенство Конституції України шляхом контролю за правовими настановами відповідно до визначеної законодавством процедури. Тим самим Конституційний Суд не має права привласнювати повноваження щодо створення норм права, а лише уповноважений визначати форму і конституційні межі їх прийняття компетентними органами державної

влади» [Цит. за: 179, с. 45].

Тобто даний державний орган не може підмінювати парламент та визначати межі свободи та відповідальності суб'єкта під час здійснення ним політичного вибору, але може уточнювати сутнісні й процедурні питання згідно існуючої правової норми.

Для вітчизняних реалій важливими проблемами залишається проведення чесних та прозорих виборів, чітке дотримання виборчого законодавства, збереження результатів політичного вибору громадян – відсутність фальсифікацій під час проведення голосування, настання неминучої відповідальності щодо порушників діючого виборчого законодавства тощо. Як слушно зауважує Ю. Ключковський, «принцип чесних виборів вважається одним з найважливіших і традиційно поєднується з принципом вільних виборів; чесні вибори – це «нефальсифіковані вибори», адже, по суті, фальсифіковані вибори – це не вибори, а незаконна узурпація влади» [79, с. 26].

І. Панкевич вважає, що «в Україні надалі існує можливість фальсифікації результатів виборів на так званому базовому рівні. Йдеться, зокрема, про малі населені пункти, де пересічний виборець дуже часто є повністю матеріально залежним від керівників колишніх колгоспів, власників великих підприємств, що є єдиними працедавцями на території цих сіл чи селищ. Володіючи реальними важелями впливу, вони прагнуть отримати повну владу на «своїй» території шляхом примушування виборців до голосування за підтримуваних (чи вказаних) ними кандидатів у депутати чи кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови. У такій ситуації відмову від участі у виборах жителя села можна вважати одним зі способів волевиявлення, що впливає на результат виборів» [140, с. 203].

В цілому погоджуючись з роздумами попереднього автора варто додати, що можливість спотворити політичний вибір громадян в Україні потенційно існує на будь-якій виборчій ділянці, незважаючи на кримінальну відповідальність. Даний злочин, як свідчить досвід різноманітних виборчих

кампаній в Україні, стає можливий з декількох причин: низький рівень політичної та правової культури всіх учасників виборчого процесу, фінансово-економічні чинники (вибори як бізнес та спосіб заробітку), недостатній рівень професіоналізму та принциповості членів виборчих комісій, бездіяльність правоохоронних органів (у деяких випадках їхнє потурання злочинній поведінці), громадських активістів та спостерігачів тощо.

Таким чином, окрім загального підвищення політико-правової культури та освіченості населення, дієвими засобами протидії фальсифікаціям виступають:

- професійна політико-правова підтримка, яка дуже важлива як для кандидатів, так і для виборців;
- створення інформаційної бази можливих фальсифікацій;
- підготовка та навчання спостерігачів.

Вочевидь, розширення демократичних свобод громадян потребує пропорційного підвищення рівня відповідальності на всіх етапах політичного процесу у всіх без виключення суб'єктів. Відстоювання права на вільний політичний вибір та захист його результатів є важливою ознакою демократичного поступу України, про що красномовно свідчать події 2004 та 2014 років.

В якості висновку, можна погодитись з думкою Р. Інглхарта та К. Вельцеля про те, що підвищення ступеня індивідуальної свободи і розширення спектра самостійного вибору, посилює гуманістичну спрямованість суспільства. У свою чергу, самостійний вибір супроводжується зростанням трьох компонентів: 1) об'єктивної здатності діяти за власним вибором, заснованої на соціально-економічних ресурсах; 2) суб'єктивної потреби в самостійному виборі, заснованої на цінностях самовираження; 3) юридичних можливостей, заснованих на громадянських і політичних свободах, що дають людям право діяти відповідно до самостійного вибору [61, с. 223].

Висновки до другого розділу

Співвідношення і єдність свободи і відповідальності є однією з центральних філософських, етичних, екзистенціальних проблем. Виходить вона і в політико-правовий дискурс, через що в межах нашого дослідження обов'язковим є звернення до філософії права як обґрунтування політичного вибору особистості. Вивчення фундаментальних концепцій та порівняльний аналіз правових аспектів реалізації політичного вибору в тоталітарному та демократичному суспільстві дозволило прослідкувати проблематику забезпечення права політичного вибору в сучасній Україні в контексті свободи та відповідальності, адже наша країна й досі знаходиться в процесі трансформаційного переходу від авторитарно-тоталітарної до демократичної моделі.

Підсумовуючи результати нашого дослідження, варто зауважити, що правові виміри політичного вибору в певному суспільстві є логічним продовженням філософсько-правових концепцій та ідеологічних настанов, домінуючих у державі у певний період історичного розвитку. Класичними концепціями праворозуміння є юспозитивізм, представники якого ототожнюють право з діючим законодавством та юснатуралізм, адепти якого вбачають в основі права всесвітній порядок, Логос, Божу волю, акцентуючи увагу на тому, що основне призначення закону захищати права людини.

В залежності від типу політичної системи корелюються особливості правової детермінації політичного вибору особистості. Так, у тоталітарних державах політичний вибір, як правило, визначається ідеологічними настановами, які законодавчо закріплені. Здійснення вільного політичного вибору при тоталітаризмі є неможливим, оскільки діюче право забороняє діяльність політичних партій з альтернативною ідеологією щодо визнаною владою як провідною. Навпаки, у демократичних суспільствах людина має змогу здійснити раціональний політичний вибір, вивчаючи програми політичних партій, спілкуючись з їхніми лідерами тощо. Правове

забезпечення політичного вибору особистості у демократичному суспільстві обумовлено не тільки діючим законодавством у цій царині, а й рівнем політико-правової культури та правосвідомості суб'єктів політичної взаємодії.

Важливим чинником виступає також відповідність правових норм усталеним в суспільстві політико-культурним цінностям та традиціям. У випадку суперечності формально-правових настанов домінуючим суспільним практикам перші втрачають шанси на втілення в життя, залишаючись лише проголошеними на папері. У той же час, соціально-економічний та когнітивно-інтелектуальний розвиток суспільства створює ресурси для модернізації суспільно-політичних практик, створення реальних умов для реалізації свідомого та більш раціонального вибору.

Питомим тлом для вдосконалення аргументації та раціоналізації політичного вибору громадян при демократії є розвиток правового суспільства, в якому відбувається конкуренція ідей та поглядів в рамках існуючих правових традицій.

В свою чергу правові засади політичного вибору у «молодих демократіях», в Україні зокрема, знаходяться на стадії вдосконалення та пошуку оптимальної моделі, про що свідчать постійні зміни у виборчому законодавстві нашої країни. Однією з важливих проблем у реалізації права політичного вибору в Україні є захист волевиявлення громадян від фальсифікацій. Окрім того, суттєву роль сьогодні відіграють маніпулятивно-популістські технології, що досить ефективно виводять феномен політичного вибору особистості та соціальних груп зі сфери раціонального у виміри емоційної довірливості, самоомани, компенсаторно-психологічного самозаспокоєння.

Особливе значення в даному контексті відіграє усвідомлення громадянами нерозривного взаємозв'язку свободи та відповідальності. Наявність розриву між даними цінностями приводить до відриву від реальності, створення ситуації домінування егоїстичних прагнень захистити

власні права «за рахунок інших», що підштовхує людей до хибного вибору та руйнування конструктивної взаємодії в суспільстві. Лише баланс свободи та відповідальності здатен підсилити роль соціального капіталу в суспільстві, створити атмосферу розуміння взаємозалежності індивідуальних, групових і загальносуспільних прав та інтересів.

Правові механізми при цьому виявляються достатньо слабким інструментом протидії маніпуляціям та популістській омані. В той же час лише право та дотримання законності залишають можливість раціонального осягнення виборчого процесу. Право на розумний і усвідомлений вибір має бути забезпечене громадянам, а, наскільки раціонально вони ним користуються, питання освіченості та досвідченості. На нашу думку, правозабезпечувальну та правотворчу функцію має брати на себе держава, а просвітницьку – громадянське суспільство. При цьому всі ці функції мають реалізовуватися виключно на демократично-правовому фундаменті.

РОЗДІЛ 3.

ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

Політичний вибір залежить від багатоманітності внутрішніх та зовнішніх чинників. У сучасних умовах на його формування все частіше впливають маніпулятивні технології та штучні, нав'язані проблеми. В такій ситуації людина при здійсненні політичного вибору керується не власними інтересами та раціональними очікуваннями, а виступає як інструмент виконання чужої волі. Такий вибір не сприяє демократичному розвитку країни та формуванню власного добробуту громадянина. Лише свідома позиція перетворює людину з об'єкта на активного суб'єкта політичного життя, що обумовлює позитивні результати політичної діяльності, її перспективу. Зупинимось на його аналізі більш детально.

Як слушно зазначає В. Козьма, «можемо констатувати, що лише шляхом залучення широких верств суспільства до соціально-політичних відносин можна створити <...> упевненість у силі солідарних дій, сформувані в громадян свідоме розуміння політичної дійсності, що у свою чергу приводить до становлення традиції обов'язку. Саме в такий спосіб відбувається перехід громадянина від об'єкта до суб'єкта політики» [86, с. 30].

На нашу думку, в першу чергу, варто проаналізувати основні детермінанти (та їх субординацію) політичного вибору, визначити їх сутність та зміст. Це пов'язано з тим, що виявлення причинно-наслідкових зв'язків виступає провідним методом наукового дослідження. Переваги детермінізму полягають в тлумаченні об'єкта дослідження на ґрунті взаємодії його емпіричних чинників та характеристик. Таким чином, «детермінанта – це визначальна ознака якогось об'єкта; подія, явище чи риса, яка здійснює безпосередній вплив на іншу подію чи інше явище і (чи) визначає її» [82, с. 166].

Детермінантою політичного вибору особистості є її економічні

інтереси, які вона намагається відстоювати за допомогою різноманітних політичних засобів. Безсумнівно, економічні інтереси й потреби є базовими у життєдіяльності людини, саме тому їх вплив на її політичний вибір є таким суттєвим. Для того, щоб зрозуміти сутність економічної детермінанти політичного вибору варто враховувати існуючі у певному суспільстві соціально-економічні закони та тенденції, вивчати їх, відслідковувати динаміку соціальних процесів. З точки зору науковців, до основних економічних законів, що обумовлюють політичний вибір людини, належать такі:

- «загальні економічні закони, тобто закони, властиві всім суспільним способам виробництва (закон відповідності виробничих відносин рівню й напрямку розвитку продуктивних сил, закон зростання продуктивності праці, закон економії часу тощо);

- закони, що діють у декількох суспільно-економічних формаціях (закон вартості, закон попиту і пропозиції тощо);

- специфічні економічні закони, тобто закони, що діють лише в межах одного суспільного способу виробництва та закони, що діють лише на одній із стадій (висхідній або низхідній) суспільного способу виробництва» [107, с. 122].

Функціонування названих законів у конкретному суспільстві багато в чому визначається відповідними соціально-економічними пріоритетами. Так, за даними соціологічних опитувань 2020 року, 70% респондентів стверджували, що більшість людей в Україні не зможе прожити без постійної турботи та опіки з боку держави; погодилися поступитися державі часткою прав і свобод в обмін на власний добробут 33% опитаних громадян [45]. Таким чином, на політичний вибір спостерігається значний вплив патерналізму і недооцінки ролі приватної власності та особистої відповідальності кожного громадянина за власне та суспільне благополуччя.

Результати національного опитування щодо процесів реформування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 6 по

11 грудня 2020 року, свідчать про високий рівень впливу соціально-економічних проблем та умов на політичний вибір українців. Так, серед найважливіших проблем громадяни назвали «корупцію (69%), війну на Донбасі (69%), засилля олігархів в економіці (31%), відсутність професіоналів у владі (25%) та міграцію, виїзд працездатного населення з країни (25%)» [45].

Негативно впливає на загальну політичну ситуацію також і те, що громадяни досить скептично ставляться до очікуваних результатів реформ, що проводяться в країні. Так, зовсім не вірять в успіх реформування 13% опитаних, ставляться з сумнівом до позитивних результатів реформ – 70%, повністю переконані в успішності реформ – 13% [45]. Відповідно, оцінки результативності реформ є непевними, що об'єктивно знижує раціональні підходи до формування політичного вибору.

Однією з провідних та найбільш впливових реформ є децентралізація влади в Україні, тому цікавими є оцінки громадянами її результатів. Дослідження показали, що 49% опитаних заявили, що у цілому вірять у позитивний вплив реформи на розвиток українського суспільства, хоча повністю переконані в цьому лише 10%, а 30% опитаних зовсім не вірять у потенціал реформи децентралізації [35].

Серед відчутних позитивних змін українці частіш за все називали покращення ремонту та утримання доріг (45%), розвиток сфери благоустрою (38%), підвищення якості та доступності адміністративних послуг (23%). До того ж, 15% респондентів висловили переконання, що ця реформа створила нові механізми впливу на місцеву владу. В той же час, найбільше негативних оцінок опитаних отримали медичне обслуговування (69%), захист соціально вразливих груп населення (28,5%), боротьба з корупцією в органах міської влади (28%) [35].

Наявність певних позитивних результатів реформування відбилосся і на ситуації політичного вибору. Так, 45% опитаних громадян «висловили готовність брати участь в якості виборців під час місцевих виборів, 20%

хотіли б брати участь у громадських роботах з поліпшення благоустрою, а 11,5% – в органах самоорганізації населення, 28,5% не збираються займатися жодною з форм такої діяльності» [35].

Водночас, на нашу думку, не варто абсолютизувати економічний чинник політичного вибору людини, його вплив суттєво залежить від інших детермінант та конкретних суспільно-політичних умов.

У контексті визначеної теми необхідно проаналізувати формування та реалізацію політичного вибору в специфічних умовах інформаційного суспільства, де засоби масової інформації приймають активну участь у створенні змістовних та мотиваційних аспектів політичної діяльності окремих громадян, суспільних груп та організацій. В сучасному суспільстві Фактично медіа виконують не лише інформаційну функцію щодо висвітлення та інтерпретування певних подій, але і цілеспрямовано створюють потрібну картинку політичного життя для суспільства.

Таку позицію викладає І. Климкова, зазначаючи, що ЗМІ реально впливають на сприйняття публікою політичних подій та відносин. Створюється своєрідний фільтр, який сприяє суттєвим змінам у сприйнятті діяльності та вчинків певного політика або партії, що формує рішення про його політичну підтримку, або не підтримку. Таким чином, сформовані за допомогою засобів масової інформації політичні оцінки громадян стають суттєвим елементом публічного середовища, у межах якого формується офіційний порядок денний органів політичної влади, система пріоритетів державної політики та розподіл ресурсів. В решті решт, як наголошує авторка, «вплив засобів масової інформації на визначення порядку денного призводить до зміни спрямування політики і перебудови системи пріоритетів, наголошування на одних питаннях і нехтування іншими» [77, с. 33].

Разом з позитивними функціями ЗМІ (аксіологічною, контролюючою, інформуючою, просвітницькою) розвивається і маніпуляція суспільною думкою, що відповідно негативно впливає на здійснення політичного вибору особистістю. Таку суперечливу суспільну позицію засобів масової інформації

відзначають також і Є. Васильчук та М. Гринчук, зауважуючи, що «теоретично засоби масової інформації в своїй діяльності спрямовані на «прозорість», особливо коли це стосується політичної системи у всіх трьох її аспектах: ЗМІ можуть допомогти людям більш чітко зрозуміти діяльність уряду, дати змогу брати участь у прийнятті політичних рішень, і нагадувати урядовцям про відповідальність. В епоху розвитку можливостей ЗМІ вони можуть слугувати, як демократичному уряду, так і політикам, як засіб імітації політичних чеснот прозорості за допомогою їх риторичної маніпуляції» [19, с. 323]. В даному випадку відбувається, фактично, лише імітація прозорості, насправді це є лише ширма для прикриття та викривлення правдивої інформації і формування системи віртуальної реальності на користь певних політичних сил.

Важливим показником впливу ЗМІ як чинника політичного вибору є також рівень довіри громадянського суспільства до різноманітних каналів та джерел інформаційних повідомлень. Соціологічні дослідження, що проводилися Київським міжнародним інститутом соціології у лютому 2019 року, представляють цікавий емпіричний матеріал для виявлення змін у відношенні громадян до засобів масової інформації.

Зокрема було визначено суттєву зміну структури споживання інформації громадянами України на фоні загального зростання попиту на новини. Лідерами інформування залишаються центральні українські телеканали – їх обирають 74% опитаних; на другому місці українські Інтернет-сайти – 27,5%; 23,5% респондентів отримують інформацію з соціальних мереж. Відносно більшою довірою серед усіх джерел інформування користуються центральні українські телеканали (40%), українським Інтернет-ЗМІ довіряють 14%, соціальним мережам – 12%, решта джерел отримала підтримку не більше 6% опитаних громадян. Не дивлячись на зростаючу популярність новітніх технологій інформування, дослідження показало, що у загальному вимірі, «Інтернет-ЗМІ за охопленням / популярністю все ще значно поступаються топ-телеканалам: відносно більш

популярними є «Обозреватель» (8% зараховують цей сайт до топ-5, які найчастіше читають), «Кореспондент» (7.5%), «Сегодня» (7%), УНІАН (6%). Інші сайти називали не більше 4% респондентів» [42].

Провідними чинниками вибору конкретного засобу отримання інформації було названо:

- якість контенту (30%);
- близькість поглядів (28%);
- зручність доступу до інформації (21%);
- репутація ЗМІ (18%).

З іншого боку, негативне ставлення до джерела інформації створюється під впливом просування такої тематики:

- легалізація легких наркотиків, проституції (6% продовжать користуватися проти 76%, які перестануть);
- підтримка ЛГБТ-спільноти (6% проти 55%);
- антидемократичні заклики та месиджі (3.5% проти 73%);
- ксенофобські заяви (3% проти 70%);
- підтримка мігрантів (25% продовжать користуватися, а 34% – перестануть);
- підтримки цензури (22% проти 48%) [42].

Зниження довіри до засобів масової інформації пов'язано також із розповсюдженням дезінформації та фейкових новин. Так, наприклад, 3 з 4 активних користувачів соціальних мереж (77%) заявляють про наявність в них значної частини дезінформації та фейків. В той же час, 51% вважають, що в боротися з ними повинні, у першу чергу, власники і керівники мереж, потім – держава (39%) і 28% – самі користувачі. Трохи більше половини українців (52%) вважають, що вони частіш за все здатні відрізнити достовірну інформацію від брехні. Чверть опитаних (26,5%), навпаки, заявили про свою нездатність до таких дій. Цікавим є також і те, що більше половини респондентів (60%) мають практичний досвід перевірки інформації за допомогою наступних практик: використання альтернативних джерел

інформування (37%); відвідування сайтів і сторінок соціальних мереж державних установ (16%), пошук знайомих у відповідній сфері (15%), використання інформації ЗМІ інших країн (11%) [42].

Названі тенденції у відносинах між громадянами та каналами інформування необхідно урахувати при розгортанні політичних кампаній та здійсненні заходів, спрямованих на формування політичної підтримки. ЗМІ використовуючи різноманітні засоби та форми інформаційно-психологічного впливу здатні ефективно впливати на політичний вибір громадян. Разом з тим, даний вплив може досягти своєї мети у тому випадку, коли месиджі, що продукують медіа, повністю або частково відповідають потребам суспільства, його уявленням про свободу, відповідальність, справедливість, добробут, безпеку тощо.

Необхідно звернути увагу також на роль політичної реклами у здійсненні політичного вибору особистості, яка за посередництва ЗМІ суттєво впливає на політичну свідомість та мотиви поведінки громадян. Це пов'язано, передусім з комунікативними цілями виборчих кампаній, які полягають у пошуку зрозумілих та прийнятних для цільової аудиторії політико-ідеологічних гасел, тез та програмних положень. Висновки науковців підтверджують, що «сама політична реклама є таким концентрованим комунікативним виразом політичної платформи політичних сил, що сприяє впровадженню у масову свідомість чіткого уявлення про характер політичних сил та формуванню бажаних психологічних установок стосовно електорального вибору» [112, с. 462].

Ефективність впливу політико-рекламних інструментів та засобів суттєво залежить від відповідності створених меседжів запитам цільової аудиторії, її актуальним потребам та інтересам. У відповідності до цього, творці рекламно-агітаційного продукту артикулюють існуючі в суспільній свідомості проблеми та штучно загострюють особливо важливі для суб'єкта рекламування. Головне завдання реклами – привернути увагу громадян до певних цінностей, цілей, подій або вчинків політичних діячів [223, с. 557].

Актуальним, ефективним та гнучким джерелом інформаційного впливу на формування та реалізацію мотивів і змісту політичного вибору стала мережа Інтернет, яка складає потужну конкуренцію традиційним засобам масової інформації. Саме тому репрезентація в Інтернеті позицій політичних партій та їх лідерів, представників експертного середовища та громадської думки є питомим тлом, детермінантою для реалізації політичного вибору учасниками політичних процесів та подій.

Інтернет як засіб масової комунікації відносно вільний від цензури, впливу олігархічних структур відіграє значну роль у отриманні громадянином різнобічної інформації, яка визначає здійснення ним політичного вибору. Особливо потреба у отриманні достовірної інформації проявляється у суспільстві у кризові часи для країни, коли від політичного вибору громадян залежить доля держави, курс її подальшого розвитку.

В цьому аспекті яскравим прикладом є те, що в ході подій Помаранчевої революції, українці часто користувалися інтернет-джерелами для пошуку альтернативних до офіційно-урядових позицій інформації та новин. На підставі аналізу статистичних даних С. Сибиряков стверджує, що «велика частина опозиційних джерел новин надала кілька ключових переваг веб-простору в порівнянні з традиційними медіа-платформами, по-перше, тому, що обмін інформацією в Інтернеті є швидшим, ніж будь-коли раніше; по-друге, Інтернет залишився майже повністю поза владною юрисдикцією; по-третє, він продовжував інформувати міжнародну спільноту про політичну ситуацію в Україні, що підвищувало ймовірність зовнішньої фінансової підтримки і збільшувало тиск на уряд з метою демократизації організації третього туру виборів» [171, с. 173].

За подальший період роль сучасних інформаційно-комунікативних технологій у політичному просторі українського суспільства суттєво зростає, що відбилася і на мотивації політичного вибору їх користувачів. У цьому контексті П. Мельник визначає таку особливість української блогосфери як надмірна політизація, концентрація значної уваги на критичних оцінках

політичних подій та діяльності окремих політиків. Експерт наголошує: «В українській блогосфері дуже добре відстежувати основні політичні події і настрої, пов'язані з політичним життям у країні. Решта сфер діяльності країни там присутня досить слабо, тому говорити про повне відображення всіх тенденцій поки що зарано» [170].

Тут важливо зауважити, що медійна детермінанта політичного вибору суб'єкта безпосередньо корелюється з комунікативною. Такий зв'язок визначається тим, що для здійснення політичного вибору у XXI ст. недостатньо лише отримати інформацію, важливо налагодити комунікаційний канал з представниками політичного середовища для отримання відповідей на запитання, уточнення наявної інформації, підтримки безпосереднього контакту з політиками тощо.

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, що саме інтернет-комунікація в політичному просторі має істотні переваги на відміну від інших видів комунікативної взаємодії. Це обумовлено, на думку А. Краснякової, насамперед: «1) можливістю «взаємоопосередкованої взаємодії будь-якого учасника комунікації з політиками, членами уряду, державними діячами, лідерами громадських і політичних організацій через сторінки в соціальних мережах, блоги, чати, електронну пошту, скайп тощо; 2) часопросторова дифузність комунікації в інтернет-просторі – взаємодія не прив'язана до часу і місцеперебування комунікантів. Простір і час у віртуальній реальності моделюється самим користувачем; 3) тенденція до конвергенції – впливає на формування суб'єкт-суб'єктної моделі комунікації. Виявляється передусім у толерантному ставленні до політичної невизначеності іншого суб'єкта взаємодії, пошуку компромісів щодо прийняття його точки зору; 4) відсутність соціальної і вікової диференціації користувачів – авторитет користувача, у тому числі й політика будь-якого віку і соціального статусу, підтримується не владним статусом, а рівнем його інтелекту, комп'ютерної компетентності та активності. Важливе значення мають також наявність у комунікантів власного погляду на політичні

процеси, емоційний позитив, комунікативна компетентність, систематична присутність в інтернет-мережі та вміння здійснювати інтегрувальні дії в політичному просторі» [95, с. 245–246].

Разом з тим, варто пам'ятати й про негативні прояви інтернет-комунікації як джерела дезінформаційних проявів й поля для застосування маніпулятивних інформаційних технологій, які значно утруднюють можливості людини зробити виважений, раціональний політичний вибір. Фахівці стверджують, «що задля захисту свого політичного вибору від маніпуляцій людина з об'єкту політики повинна перетворитися на суб'єкт політики: бути активною у суспільстві, шукати різні джерела інформації й порівнювати їх, вміти брати на себе відповідальність за долю країни тощо» [29, с. 198].

У цьому контексті А. Краснякова зауважує, що «гарантією збереження балансу між реальним і віртуальним політичним світом є політична суб'єктність – спроможність людини долучатися до усвідомлено-відповідальної, надситуативної політичної участі, мета якої – вплив на суспільно-політичні процеси. Ознаками політичної суб'єктності можуть бути: стійкий інтерес людини до політики, її політична компетентність, усвідомлення своєї спроможності впливати на суспільно-політичні процеси, бажання брати участь у суспільно-політичному житті країни, реальна (дієва, вчинкова) політична участь, громадянська відповідальність, ініціатива у вирішенні значущих проблем суспільства, відповідальність за власну політичну поведінку та поведінку інших» [96, с. 52].

Формування зазначеної політичної суб'єктності людини, її здатності усвідомлювати власні інтереси та їх співвідношення з суспільними, і на основі цього робити раціональний політичний вибір значною мірою детермінуються системою цінностей політико-правового характеру. Можна стверджувати, що духовна культура людини, система цінностей, що існує в її світогляді, становить підґрунтя для здійснення процедури політичного вибору.

На переконання Б. Макаренка, саме цінності духовної культури виключають знеособлений підхід до людини, і спонукають до гуманістичної спрямованості життєдіяльності особистості в будь-якій сфері. У сфері соціально-політичного це спрямовує на активність, небайдужість, стратегічне мислення, вміння раціонального обґрунтування потреб особистості або спільноти, – і відповідно на їх активне відстоювання своєю політичною участю. І при цьому духовна, гуманістична спрямованість діяльності виявляється значущою передумовою її ефективності [110, с. 364].

Вочевидь, людина спочатку формує систему цінностей, а вже потім здійснює вибір, політичний зокрема. Так, інтеріоризуючи певні політичні цінності громадянин формує питоме тло для здійснення вибору.

На думку сучасних дослідників, «політичні цінності стосуються більшості феноменів політичної дійсності, однак їх не можна звести до норм, переконань чи сенсів. Стикаючись з конкретним політичним явищем (наприклад, «перебіжчики» в парламенті чи державний «переворот»), людина мимоволі визначає своє ставлення. Політичне явище не є абстракцією, тому індивід змушений визначатися щодо нього. Визначивши цю значущість, людина тим самим вмонтовує уявлення про це політичне явище у свою систему політичних цінностей. Фактично політичні цінності є засобом, за допомогою якого індивід суб'єктивізує явища політичного життя країни» [206, с. 151].

Вочевидь, громадянин не зможе здійснити якісний політичний вибір не маючи розвиненої шкали політичних цінностей та практики її застосування щодо конкретних подій та явищ. Базовою подією у процедурі політичного вибору громадянина є його позиція та вміння визначатися під час електоральної кампанії.

Так, С. Барбаранеллі, К. Капанна, Г. Капрара та ін. констатують, що цінності й голосування можуть мати взаємні впливи, які актуалізуються з двох причин. По-перше, політичні цінності стосуються того, що добре або погано для суспільства й країни. Тому під час здійснення політичного вибору

реалізація базових цінностей хвилює всіх, оскільки це впливає на всі сфери індивідуального життя. По-друге, відрізняються й умови проведення виборів у різних країнах, що потребує додаткових уточнень ролі цінностей в них. Однак, вищезначені автори підкреслюють, що під час передвиборчих кампаній, політична мобілізація може викликати зміни в ядрі політичних цінностей [216, с. 24].

Що стосується політичних цінностей українців, то за даними як міжнародних, так і національних досліджень, вони демонструють парадоксальний та суперечливий характер під впливом мінливої та нестабільної політичної реальності. Зокрема, протягом 2017- 2019 років близько 53% опитаних громадян заявляли, що не цікавляться політикою і не вважають за потрібне приймати участь в політичній діяльності. Головними причинами такої ситуації було визначено: недовіру до влади (36%), негативне ставлення до діяльності політиків (35%), переконання в тому, що від участі громадян все одно нічого не залежить (28,5%) [35; 166].

Узагальнюючи особливості впливу ціннісних детермінант на політичний вибір особистості, фахівці стверджують: «1) цінності впливають на характеристики політичної поведінки та електоральних переваг. Культурні цінності визначають загальносуспільну тенденцію політичних переконань громадян з огляду на вибір демократичних (відкритих, прогресивних, ліберальних) чи більш авторитарних (консервативних) політичних сил. Цінності індивідуального характеру співвідносяться з конкретним електоральним вибором владної сили чи керівника; 2) вплив цінностей на вибір людини співвідноситься з роботою стимулу, з якими особа зустрічається в буденному житті й на яких усвідомлено або неусвідомлено зосереджує власну увагу. У цьому випадку аксіологічні орієнтири виступають у ролі одиниць персонального чи групового досвіду, якими керується людина при виборі стилю дій чи форми рішень відносно певної соціожиттєвої ситуації. Ця теза відноситься й до політичних форм індивідуальної активності; 3) окремі цінності (аксіологічні комплекси) співвідносяться з

певним політичним вибором громадян. У цінностях виборців різних політичних сил, із значною вірогідністю, можна виявити суттєві відмінності, адже певним електоральним вибором громадяни, свідомо чи неусвідомлено, поєднують реалізацію своїх мотиваційно-ціннісних орієнтацій; 4) зв'язок між цінностями та електоральними переконаннями має загальнокультурні та локально-регіональні особливості, що пов'язані з економічними, соціально-побутовими та історико-культурними передумовами формування цього зв'язку; 5) найвищу суб'єктивну значущість та силу, при формуванні електорального вибору, мають цінності, реалізації яких відносно не вистачає. Розкривається у гіпотезі Р. Інглхарта про «значущість того, чого не вистачає»; б) між цінностями та електоральним вибором існує двосторонній зв'язок. Цінності водночас впливають на електоральний вибір та змінюються під впливом політико-соціальних процесів і стимулів» [154, с. 88–89].

Таким чином, ми розкрили декілька базових детермінант здійснення політичного вибору особистістю: ціннісну, економічну, медійну та комунікативну. Ведучи мову про їх субординацію та взаємовплив, варто зауважити, що базовими для людини є ціннісні детермінанти, сформовані в межах певної культури та традицій. Вони мають глибокі ментально-історичні корені. В свою чергу, економічні інтереси громадянина є уособленням актуальних, життєво важливих потреб захист яких здійснюється саме політичними засобами. Натомість, медійна та комунікативна детермінанти, на наше переконання, мають другорядне значення у політичному виборі людини у співвідношенні з двома попередніми детермінантами, оскільки виконують більшою мірою технологічну роль у пошуку необхідної інформації. Медіа та комунікаційні канали затребувані людиною у тій мірі, у якій у неї розвинені ціннісні пріоритети та економічні інтереси. Разом з тим, варто ще раз наголосити на тому, що маніпулятивні технології можуть «змусити» людину зробити політичний вибір навіть всупереч власним базовим інтересам й потребам [29, с. 199].

Разом з детермінантами політичного вибору, варто проаналізувати

зовнішні (соціально-політична ситуація, конфігурація політичних сил, політичні традиції, що домінують тощо) чинники політичного вибору. Проблема впливу чинників, зокрема соціально-політичної ситуації, конфігурації політичних сил досліджено в авторській статті [29]. Так, соціально-політична ситуація у державі є важливим чинником, каталізатором політичного вибору особистості, оскільки об'єктивні умови, що склалися у країні, підштовхують до певного рішення всіх суб'єктів суспільно-політичних процесів.

В цьому аспекті науковці визначають сутність політичного вибору як спеціально організованої ситуації, «в якій індивід зобов'язаний враховувати об'єктивно існуючу дійсність (зробити вибір), прийняти рішення і взяти відповідальність за це рішення. Коли йдеться про вибір особистості, як її позицію щодо існуючої соціально-політичної дійсності, то розглядається насамперед залученість до інтеграційних і суспільно-політичних процесів суспільства. Обидва ці вибори взаємозалежні» [64, с. 39].

Зокрема, вплив конкретного соціально-політичного середовища суттєво позначається під час виборчої кампанії. Так, С. Походенко зазначає, що «коли ми говоримо про політичний вибір як акт прояву електоральної активності, перш за все, маємо на увазі певний усвідомлений вчинок в день голосування. Певна частина виборців дійсно робить свій політичний вибір безпосередньо на виборчій дільниці, але таких людей не дуже багато. Для більшості виборців такий вчинок є результатом певного політичного вибору, який було зроблено раніше. З політологічної точки зору саме цей акт є найбільш цікавим, бо він має значення об'єктивації пануючих в суспільстві політико-ідеологічних орієнтацій і настанов, рівня політичної культури, ефективності проведених виборчих кампаній, загального ставлення до влади» [149, с. 30].

Як відомо, соціально-політична ситуація у країні може бути стабільною, або навпаки демонструвати ознаки кризи, наявності різноманітних ризиків для певних соціальних верств населення. Саме від того, наскільки соціально-політична дійсність є стабільною або ризикованою

для суб'єкта соціальних відносин, буде залежати його політичний вибір.

Варто зауважити, що політичний ризик залежить від розвитку міжнародної політики, ефективності функціонування національної політичної системи, її здатності адекватно відповідати на зовнішні та внутрішні виклики. З іншого боку, політичну стабільність розглядають як такий динамічний стан відносин внутрішніх та зовнішніх суб'єктів, що дозволяє соціально-політичній системі зберігати свої якісні базові характеристики, стратегічні напрямки та тенденції розвитку. Експерти «виділяють три рівні внутрішньополітичної стабільності: 1) стабільність влади – відносна тривалість існування уряду, незмінність його основного складу; 2) стабільність політичного режиму – збереження існуючої політичної і соціальної системи, еволюційний характер політичної ситуації, відсутність політичного насилля; 3) стабільність суспільства – збереження територіальної цілісності держави, забезпечення особистої безпеки і добробуту громадян, покращення стану навколишнього середовища, підтримка демографічного балансу» [108, с. 227].

Якщо соціально-політична ситуація у країні кризова, то громадяни демонструють підвищену чутливість до політичних питань, а їх вибір може бути більш емоційним, ніж раціональним. У випадку домінування стабільних соціально-політичних відносин вибір громадян має як правило більш виважений, традиційний характер, а їх активність під час електоральної кампанії може бути недостатньо високою. Це пов'язано з тим, що громадяни впевнені у подальшому курсі соціально-політичного та економічного розвитку країни й проявляють соціальну апатію.

Продовжуючи вищеозначену логіку, О. Свідерська зазначає, що «стійка, конструктивна масова політична поведінка зазвичай спостерігається у стабільних суспільствах. Однак ці властивості не дозволяють характеризувати таку поведінку як активну, швидше навпаки: громадяни йдуть на вибори, беруть участь у референдумах як політично слухняні особи. У них немає потреби брати активну участь у діяльності громадських

об'єднань, рухів, політичних партій тощо, оскільки вони не пропонують радикальних змін, а громадяни зосереджують свою активність на неполітичних інтересах» [165, с. 289].

В той же час, зазначає дослідниця, суспільства, яким притаманні глибокі соціально-економічні, політичні, духовні розриви та конфлікти, позначаються або надмірною політизацією суспільного життя та активністю громадян, або пасивністю, апатією та абсентеїзмом. Перша модель поведінки «передус радикальним політичним змінам, коли громадяни покладають на них величезні очікування та сподівання. Друга, навпаки пов'язана з кризою цих очікувань та втратою віри у зміни на краще. Інтерес до політики як сфери життя суспільства різко знижується, що негативно впливає й на прояви масової політичної поведінки» [165, с. 289].

Одночасно з соціально-політичною ситуацією в країні на політичний вибір громадян суттєвий вплив здійснюють відносини та функціонування політичних сил, що сформувалися в певний період часу. Провідну роль тут відіграє діяльність політичних партій та рухів, громадських організацій, окремих політичних лідерів тощо.

Для демократичної держави діяльність політичних сил, їх рейтинг, позиція щодо суспільно важливих питань, доступність до владних ресурсів є потужними важелями впливу на політичний вибір громадян. Разом з тим, для молодих демократій, України зокрема, притаманний низький авторитет партій у суспільстві, громадяни в першу чергу орієнтуються на лідерів певних політсил, а не на їх програми, ідеологічні постулати. Узагальнюючи різноманітні точки зору, Н. Пробийголова констатує, що процес формування політичного вибору наших громадян не залежить від партійних механізмів. До того ж маси діють лише в результаті наявності спільного інтересу будучи підготовленими, відповідним чином консолідованими, а також під впливом певного емоційного стану. Масова свідомість потребує спрощення складної картини політичних процесів, які відбуваються в суспільстві. Частина дослідників особливу увагу звертають на надто велику міфологізацію

політичного, духовного життя українського суспільства. Наголошують, що при виборі кандидата наші люди керуються міфами і архетипами, які були ввібрані з молоком матері і є частиною нашої ментальності [152].

У розвинутих демократіях конфігурація політичних сил, визначається їх ідеологічною спорідненістю та співпадінням (або неспівпадінням) політичних інтересів. В свою чергу, громадяни враховують принципові ідеологічні позиції певних партій, здійснюючи політичний вибір. Згідно дослідженню Ю. Біденко, загальна модель впливу ідеологічних детермінант на політичний процес залежить щонайменше від двох основних параметрів – типу політичного режиму та стадії політичного процесу: «Міра й форма впливу ідеологічних детермінант залежить від політичного режиму – у тоталітарних суспільствах ідеологія панує над політичним процесом та практично визначає його, а в умовах демократичної системи вона створюється та функціонує у конкурентному середовищі, реалізується в якості програм політичних партій, пріоритетів урядової політики, або стає одним з фільтрів прийняття політичних рішень. В авторитарних державах ідеологічна детермінація відіграє вторинну роль порівняно з інтересами правлячої групи, харизмою лідера або традиціоналістським чи релігійним обґрунтуванням режиму» [11, с. 10–11].

Отже, політичний вибір громадянина у демократичній країні буде залежати від того наскільки запропонована політсилами програма, ідеологічні принципи відповідають його інтересам та переконанням. Разом з тим, на різних стадіях політичного процесу ідеологічна детермінація також має неоднакове значення. Як вказує О. Дьоміна: «якщо на етапі створення та конституційного оформлення держави її ідеалістичний проект має найважливіше значення, то в умовах стабільного функціонування політики роль ідеології як такої (та окремих політичних ідеологій зокрема) може бути латентною. При наявності кризи ідеологічна детермінація залежить від низки інших соціальних чинників, але вона здатна консолідувати політиків та суспільство навколо проблеми подолання кризових явищ. При більш

масштабних колапсах політики та економіки, як правило, виникають нові політико-ідеологічні рухи, що за умов фіаско існуючих ідеологій, втрати ними суспільної підтримки можуть спричинити повалення кризового режиму та побудову нової або переформатування існуючої політичної системи на основі альтернативних ідеологем» [51, с. 101].

Можна констатувати, що позиціонування політичних суб'єктів у політичному полі країни створює для громадянина ситуацію вибору, якість якого буде залежати від низки чинників: 1) чіткого усвідомлення громадянином власних інтересів як основи раціонального вибору; 2) наявності вичерпної, об'єктивної інформації у суб'єкта вибору щодо програми та діяльності політичної сили; 3) якісної комунікації між громадянами і політсилою, наприклад, наявності у партії ресурсів для донесення власної позиції до виборців; 4) вміння громадянина відстоювати свій вибір на різних етапах політичного процесу.

Аналізуючи особливості впливу конфігурації політичних сил на політичний вибір громадян України, необхідно зауважити, що даний процес ускладнюється ідеологічною невизначеністю (або мімікрією) деяких політсил, недостатньою структурованістю політичного поля нашої країни, низьким рівнем поінформованості наших співвітчизників про справжні інтереси та особливості діяльності політичних партій тощо. До того ж, партії для мобілізації підтримки на виборах продовжують спекулювати на гострих соціальних проблемах і різноманітних формах «матеріального заохочення» політичного вибору. Про це свідчать дані аналітичного центру «Обсерваторія демократії» про розквіт «карантинної благодійності» партій та окремих політиків напередодні місцевих виборів 2020 р. Дослідники свідчать, що «карантинними роздачами» населенню і медичним установам займаються всі проаналізовані партії. Роздачі населенню включають як трендові «масочні» акції, так і усталені в практиці «окучування» електорату роздачі проднаборів з нехитрим «антикризовим» вмістом «крупа-масло-цукор-тушонка» (зустрічаються варіації) <...> об'єктами роздач виступають незахищені

верстви населення (пенсіонери, інваліди, ветерани, діти війни, багатодітні), а пакети доставляються адресно» [70].

На думку Л. Павлової, надмірна кількість партій у політичній системі України, відсутність у більшості з них визначеної ідеології, «чітких світоглядних зв'язків між загальнонаціональними цінностями та цінностями певних соціальних груп ускладнює застосування інформаційної складової передвиборних програм аж до нівелювання їхнього значення на сучасному етапі розвитку українського політикуму» [139].

Відповідно нівелюється свідомість мотивації політичного вибору в межах електорального процесу через неможливість раціонального орієнтування виборців в розмитому середовищі подібних політичних програм, гасел та закликів.

Окрім проаналізованих вище зовнішніх чинників політичного вибору, не можна залишати поза увагою такий важливий фактор самовизначення громадян як політична культура, в тому числі політичні традиції, рівень зацікавленості громадян в політиці, політичні цінності та уподобання. Дослідження показують, що навіть напередодні 2019 р., в межах якого проводилися масштабні загальнонаціональні електоральні заходи, зацікавленість українців у політичному житті залишалася невисокою: «лише 6% опитаних зазначили, що дуже цікавляться політикою, скоріше цікавляться – 32%. Ще 42% відповіли, що не дуже цікавляться політикою, і 16% – не цікавляться нею зовсім» [136, с. 3-61].

Як зазначає А. Лясота, «політична традиція кожної держави глибоко детермінована чинниками формування і внутрішнього розвитку системи політико-владних зв'язків. Також політична традиція впливає на характер формування державних і громадських інститутів, а, отже, – визначає напрям і темп соціальних процесів всередині держави» [109, с. 135]. Саме тому, здійснюючи політичний вибір громадяни як свідомо, так і до певної міри несвідомо (стереотипно) діють в межах усталених традицій.

По суті політичні традиції полегшують вибір громадян, закладають

норми й цінності, що забезпечують стабільність й прогнозованість політичної системи. Для того, щоб зрозуміти особливості впливу політичних традицій на політичний вибір громадян, необхідно навести їх основні ознаки. Серед запропонованих В. Хоменком, найбільш пріоритетними, на нашу думку, є:

- сакральність: традиція не може існувати без певного концептуалізованого ідеалу, який би визначав значущість традиції, забезпечував її відтворення, необхідність дотримання і сповідування;

- дієвість: головною функцією політичної традиції виступає формування мотивації поведінки індивіда, критеріїв її оцінювання та взаємодії з іншими суб'єктами політичного життя, певною спільнотою та суспільством у цілому. Дієвість визначає змістовність традиції та поле функціонування члена спільноти;

- спадковість: значення традиційних норм, принципів та настанов формується через аналіз та усвідомленні історичного досвіду, який засвідчує їхню значущість і фундаментальність на певних часових відрізках у житті громади.

Ці основні ознаки доповнюються також «універсальністю (традиція як соціокультурний феномен впливає на всі ланки діяльності різноманітних систем, зокрема і політичної, норми та принципи, котрі співіснують у ній, виступають загальними та можуть підлягати найрізноманітнішому трактуванню); вибірковістю (політична традиція постає вагомим явищем тільки в аспекті постійної культурної трансформації та модифікації відповідно до своїх історичних вимог) та ціннісним аспектом (розуміння ментальних особливостей і детермінант розвитку конкретно визначеної спільноти можливий лише через процес охоплення аксіологічних установок, котрі побутують всередині неї)» [194, с. 375].

В свою чергу В. Кириченко, характеризуючи політичні відносини у нашій державі, підкреслює, що феноменом українського соціуму є невизначений та фрагментарний характер традиційності як такої. Автор наголошує: «Порівняно з політичними системами країн Заходу, де існує

історична традиція політичної діяльності, на політичній арені України з періодичністю в п'ять років з'являються і зникають політичні об'єднання. Віддаючи свій голос за політичну партію, людина намагається ототожнити себе із соціальною групою, яка вже має певні можливості чи ресурси та може реально щось змінити чи долучитися до боротьби за громаду. <...> Віра в «щасливу долю» формує ставлення до політичного вибору як своєї лотереї, у якій удача може нарешті усміхнутися, і якщо цього не трапляється – суспільна маса в чергове вірить, що нова влада буде кращою, ніж попередня, а новий «месія» нарешті зробить їх щасливими» [73, с. 356–357].

На нашу думку, українське суспільство поступово вчиться робити раціональний вибір, перевіряти інформацію, тиснути на політиків у правовий спосіб, вимагаючи від них виконання передвиборчих обіцянок. Можна стверджувати, що стійкі, демократичні традиції у царині політичного вибору в Україні знаходяться на стадії формування.

Процедура політичного вибору – це складний феномен, розуміння якого передбачає як аналіз зовнішніх факторів, так і внутрішніх (рівень політичної свідомості та культури особистості, політичні уподобання, мотиви, очікування тощо) чинників політичного вибору.

Як відомо, в процесі політичної соціалізації людина інтеріоризує певні ідеї, стереотипні форми суспільної поведінки, навички захисту власних інтересів та прав, діючи у межах політичної культури соціуму та соціальної групи до якої вона належить. В результаті взаємодії з соціумом особистість формує власну політичну культуру та політичну свідомість, які визначають характер її політичного вибору.

У науковій літературі зазначається, що «політична свідомість – це система теоретичних і повсякденних знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери соціальними суб'єктами – індивідами, групами, класами, спільнотами» [204, с. 481]. Фактично рівень розвитку політичної свідомості та політичної культури соціального суб'єкта визначає якість та особливості його політичного вибору.

Механізмом формування політичної свідомості виступає усвідомлення індивідом власної ідентичності з певною суспільно-політичною спільнотою, неможливості захисту прав та інтересів без участі в політичному житті, розуміння цінності та змісту реальних інструментів контролю за діяльністю суб'єктів влади. Відповідно, шляхами формування політичної свідомості виступають: критично-аналітичне осмислення подій політичного життя, систематизація та узагальнення альтернативних джерел інформування, переконаність у справедливості певних ідеологічних або політико-програмних ідей і положень. В свою чергу, «політична культура – це сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, а також характеру та способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи, які виявляються в діяльності суб'єктів політичного життя суспільства» [168, с. 80-81].

Отже, політична культура є поняттям більш широким, ніж політична свідомість. Саме тому політична культура громадянина, соціальної верстви, суспільства в цілому, це те світоглядно-ментальне тло, яке детермінує політичний вибір всіх суб'єктів соціального простору.

Н. Дембицька, досліджуючи когнітивні аспекти політичної свідомості, наголошує, що їх розвиток визначає рівень політичної освіченості особи та зрілість політичної культури в цілому. На її думку, «політичні знання, уявлення – відносні, як і людські знання взагалі. Нерідко вони мають різну ступінь адекватності реальному стану речей, оскільки ґрунтуються не лише на об'єктивних фактах, а й на домислах, неперевіреній інформації, необґрунтованих, упереджених теоріях тощо. Це зумовлює і незрілість політичної культури в суспільстві, необхідність її підвищення та збагачення» [40, с. 89]. Відповідно від зрілості політичної свідомості й політичної культури конкретного суб'єкта залежить ступінь раціональності, виваженості та адекватності його політичного вибору.

Розвиненість політичної свідомості та політичної культури особистості як правило залежить від її потреб та інтересів, рівня освіти, включеності у

суспільно-політичну діяльність тощо. Весь комплекс вищеперерахованих чинників детермінує політичну свідомість суб'єкта і як наслідок його політичний вибір у конкретних суспільно-політичних умовах.

Науковці визначають тісний зв'язок політичної свідомості з об'єктивними потребами й інтересами громадян, тому «першим рівнем духовного відображення політичного життя є емпірична політична свідомість, яка базується на безпосередньому практичному досвіді суб'єкта. Емпірична й буденна політична свідомість, як правило, відображають лише поверхневі процеси, не проникаючи в їхні сутнісні характеристики. Особливостями емпіричної й буденної політичної свідомості є її суспільно-психологічна вираженість через почуття, настрої, емоції, імпульсивність, гостроту сприймання політичних процесів і подій» [18, с. 106].

Відповідно особистість для здійснення адекватного політичного вибору має намагатися еволюціонувати від буденного рівня політичної свідомості до теоретичного, досліджуючи наукові джерела, беручи до уваги коментарі експертів. Як зазначалося вище, суто емпіричний рівень розвитку політичної свідомості має значне емоційне забарвлення, характеризується несистемністю, але в той же час він є органічним доповненням до теоретичних знань особистості про політичну сферу. Можна констатувати, що політичний вибір суб'єкта має бути квінтесенцією емпіричного та теоретичного рівнів політичної свідомості.

В свою чергу, політична культура через виконувані нею функції обумовлює формування політичної картини світу суб'єкта та визначає детермінанти його політичного вибору як складного внутрішньо-особистісного процесу. До найбільш значущих функцій політичної культури, які чинять безпосередній вплив на політичний вибір особистості, фахівці відносять такі: «1) соціалізаційна (визначення базових умінь, характеристик і рис особистості, необхідних для реалізації її інтересів, громадянських прав та функцій у політичній взаємодії); 2) ідентифікаційна (забезпечення умов для реалізації потреби індивіда в груповій належності, сприйнятті й обстоюванні

політичних ідеалів своєї групи); 3) адаптаційна (вироблення механізмів пристосування до мінливої політичної реальності); 4) регуляторна (вибір моделі соціалізації, визначення процесуальних аспектів взаємодії на основі прийнятих у межах політичної культури норм і правил); 5) комунікаційна (забезпечення взаємодії суб'єктів соціалізації на основі загальноприйнятих уявлень, символів, стереотипів тощо); 6) ціннісно-сміслова (детермінація політичної взаємодії і окреслення простору конструювання політичної картини світу ідеалами та цінностями політичної культури)» [56].

Загалом політична культура представляє собою історично обумовлену форму політичного розвитку суспільства, функціонування якої базується на універсальних цінностях, закріплених в національній свідомості суспільства. Така інтерпретація політичної культури представлена в дослідженні В. Дунця, який представляє даний феномен як «сукупність політичних знань та цінностей, на підставі яких індивідом формуються політичні орієнтації, оціночні судження щодо політичної системи, виробляються зразки політичної поведінки» [48, с. 328].

Важливим елементом політичної культури та політичної свідомості особистості є політичні цінності. Система цінностей для людини є певним «фільтром» сприйняття та оцінювання суспільно-політичних подій, визначення свого ставлення до них. У науковому колі акцентується увага на цінностях як невід'ємній складовій політичної культури та основи суспільної єдності та цілісності.

Необхідно враховувати поєднання у політичних цінностях як ідеалів, так і норм, що регулюють поведінку людей. Якщо політичні ідеали втілюються на практиці та суттєво впливають на формування суспільних відносин, вони перетворюються на норми, які створюють систему мотивації на основі особистого досвіду та колективних пріоритетів. Функціональні відмінності між політичними нормами і політичними ідеалами містяться у тому, що ціннісні ідеали забезпечують орієнтацію людини у світі, а норми спрямовують її поведінку на досягнення певної мети. Як зазначає С.Лещенко,

«такі політичні ідеали, як свобода особистості, конституціоналізм, правова держава, розподіл влади, громадянське суспільство та інші, до яких суспільство йшло впродовж багатьох століть, сьогодні зафіксовані в політичних легітимних нормах, які регулюють поведінку громадян у демократичних суспільствах. Регулювання суспільних відносин за допомогою політичних норм означає встановлення визначених оптимальних, з погляду суспільства, меж поведінки її учасників, адже політичні норми регулюють політичні взаємовідносини класів, націй, політичних організацій, визначають діяльність держави» [105, с. 95].

Наявність у політичній культурі та свідомості громадянина певних політичних цінностей та ідеалів обумовлює його політичні уподобання, мотиви, очікування, що у кінцевому підсумку визначає його політичний вибір. З цього приводу Г. Артёмов зазначає, що мотивація представляє «комплекс різноманітних, але взаємопов'язаних переконань, що спонукають людину до вибору конкретної моделі поведінки» [Цит. за: 214, с. 209]. Дослідник виокремлює такі різновиди переконань як домінуючі (центральні) та периферійні. Аналіз структурних аспектів мотивації політичного вибору дозволив виділити емоційні, раціональні та оціночні елементи. Емоційні включають в себе мотиви, що ґрунтуються на почуттях, які формуються у виборців під впливом спостережень та комунікації з кандидатом. Раціональні мотиви політичного вибору базуються на знаннях та свідомому аналізі програмних положень політика або партії і відповідних очікуваннях політичної поведінки. Під впливом значущих якостей, проявлених суб'єктом політичної дії, створюються ціннісні мотиви [Цит. за: 214, с. 209].

Політичні уподобання, мотиви та очікування особистості визначають ступінь її зацікавленості у громадсько-політичному житті держави, формують модель її політичної поведінки. На думку І. Лаврук, «через рівень власної зацікавленості людина усвідомлює потрібність та важливість певних суспільних благ, ефективність державних інститутів, а відтак і формує певне ставлення до них. В цьому випадку інтереси людини посідають основне

місце серед мотивуючих чинників. Вони визначають політичну поведінку особи, що відображається на її політичній участі в житті власної держави» [102, с. 347].

Разом з тим політичні мотиви, уподобання та очікування особистості мають вікову, класову, гендерну, національно-етнічну, релігійну та іншу обумовленість. Зокрема, аналізуючи самоідентифікаційні процеси серед українського студентства М. Сидоркіна виявила, що такий фактор як «мотивація досягнення та задоволення від суспільно-політичної участі» серед даної категорії населення є домінуючим у визначенні пріоритетів суспільної активності. На її думку, «цей фактор впливає на схильність до самоідентифікації молоді з такими комплексами пропозицій у дискурсі, які відображають проактивну, громадсько зрілу позицію, та передбачають готовність до єднання з іншими заради відстоювання спільних суспільно-політичних інтересів. Мотиваційним чинником, який здійснює вплив на найбільшу кількість самоідентифікаційних факторів виявився такий – «мотивація громадянської відповідальності». Цей фактор є визначальним у плані того, чи буде молода людина схильна до самоідентифікації, в основі якої лежить громадянська відповідальність та суб'єктність (у випадку, якщо відповідна мотивація є розвиненою), чи навпаки – буде схильною до перекладання відповідальності на інших суб'єктів політичної взаємодії. Несформованість цієї мотивації є одним із чинників формування відчужено-розчарованої політичної самоідентифікації, в тому числі й зневіри у доцільність єднання з іншими громадянами заради відстоювання власних або спільних суспільно-політичних інтересів, схильності до пасивної громадянської позиції, відсутності патріотизму, політичної безпринципності» [172, с. 265].

Політичні мотиви, уподобання та очікування особистості можуть трансформуватися в залежності від змін у соціумі, появи нових життєвих інтересів, пріоритетів та цінностей, що у свою чергу призведе до виникнення нової конфігурації політичного вибору.

Фахівці констатують, що поява нових потреб та інтересів, які сьогодні артикулюються громадянами, та прагнення останніх впливати на процес прийняття рішень у суспільстві стимулюють виникнення нових форм політичної активності, діяльності та участі, нових колективних суб'єктів, а також нових сфер реалізації громадянських ініціатив. Як зазначає О. Ямельницький: «Окремі дослідники у цьому контексті фіксують зміну “патернів представництва і участі” або, за К. Манхеймом, “фундаментальну демократизацію суспільства”, коли «все більше активізуються ті верстви та групи, які до цього часу відігравали у політичному житті лише пасивну роль». Такого залучення мас до свідомої кваліфікованої участі у справах держави й суспільства вимагає сама логіка розвитку всесвітньо-історичного процесу, потреби індустріального, а потім і постіндустріального суспільства» [Цит. за: 213, с. 76].

В якості прикладу зазначимо, що євроінтеграційні очікування частини населення України стали мотивами для їх активної політичної діяльності, зміни політичних уподобань та політичної поведінки. Розчарування у діях влади й невиправдані очікування призвели до двох українських Майданів як акцій громадянської незгоди з політичним курсом влади. Фактично індивідуальна мотивація політичного вибору стала потужним підґрунтям для колективних дій наших співвітчизників. Революція гідності стала вираженням кардинальних змін у світогляді громадян України. Вона стала можливою зокрема й тому, що частина громадян усвідомила важливість демократичних цінностей та свобод й була готова боротися за них.

Саме це, на нашу думку, викликає необхідність урахування та аналізу ролі світогляду особи у здійсненні політичного вибору. Звернемося до розгляду основних параметрів впливу світоглядних орієнтирів на політичний вибір, які були попередньо презентовані в статті «Світогляд як основна духовна детермінанта здійснення політичного вибору» [27].

Складність вивчення даної проблеми пов'язана із складною структурою світогляду, який представляє «собою «сплав» знань і почуттів, тобто

світогляд включає у себе: по-перше, узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість соціально-історичних процесів і подій у світі, про смисл людського життя, історичну долю людства тощо; по-друге, систему переконань, що спираються на почуття, принципи й ідеали щодо світоустрою та світоперетворення» [12, с. 74].

Дослідники О. Данильян та О. Дзьобань наводять розширене трактування структури світогляду людини, зараховуючи до його елементів узагальнені знання, переконання, цінності, ідеали, вірування, принципи діяльності та життєві норми [39, с. 11–12]. Для визначення критеріїв та параметрів політичного вибору важливо визначити якісні характеристики основних складових світогляду виборця.

На кожному з етапів політичної соціалізації людина набуває певні знання та досвід щодо політичної діяльності. Зокрема, науковці виділили чотири етапи сприйняття та усвідомлення влади дітьми, що у майбутньому становить підвалин світогляду дорослої людини: «політизація (усвідомлення дітьми в ранньому дитинстві того факту, що крім батьківської влади існує інша влада, яка знаходиться поза сім'єю і над нею; першими носіями такої влади, як правило, у свідомості дітей опиняються представники органів безпеки, яким, як це усвідомлюють діти, повинні підпорядковуватись навіть батьки); персоналізація (політична влада виступає спочатку не як система закладів, а у вигляді конкретних індивідів; так, наприклад, якщо дітям говорять про освіту, то вони мають на увазі вчителя, учня, директора школи, а коли про владу – то міністра, мера, президента); ідеалізація (тенденція ідеалізувати політичну владу, яка пов'язується тільки з позитивними оцінками і емоціями; набуте в ранньому дитинстві позитивне ставлення до влади може зберігатись і в дорослому віці); інституціоналізація (перехід в процесі розвитку від персоналізованого сприйняття до усвідомлення існування її інститутів, тобто уряду, парламенту тощо)» [9, с. 25].

У демократичному суспільстві людина протягом життя повинна набувати нових знань зі сфери політики, оскільки дана сфера у

демократичній політичній системі не є застиглим явищем як при тоталітаризмі. Збільшенню об'єму знань особистості про політику у демократичній державі сприяє розвиток політичної освіти або громадянської освіти (в деяких джерелах її називають демократичною освітою).

На переконання фахівців, демократична освіта спрямована на забезпечення людей надійними методами та засобами отримання знань і навичок для формування демократичних цінностей та відносин, необхідних для повноцінної громадської діяльності, свідомої та відповідальності участі у суспільному житті. Функціями демократичної освіти є також розвиток поваги до прав людини і культурної багатоманітності, забезпечення «захисту, підтримки і розвитку демократичних досягнень в суспільствах, що перебувають в стані трансформації, а також пошукати прихильність до демократичних цінностей в розвинених демократіях» [8, с. 7].

Політична інформація та знання у демократичних суспільствах обумовлюють якісну участь громадян у суспільно важливих справах, дозволяють їм здійснювати вмотивований політичний вибір. В. Береза наголошує на практичній спрямованості політичного знання, тобто, окрім теоретичних знань про громадянські права, основи державного ладу, необхідно мати навички та досвід застосування цих знань для вирішення актуальних проблем та конфліктних ситуацій. Дослідник вважає, що «політична освіта і просвітництво є не лише джерелом політичної свідомості, але й політичної психології (почуттів, настроїв, намірів, мотивів, переконань, волі) та політичної ідеології (цінностей, ідеалів, ідей, доктрин, концепцій тощо). Тут ключову роль відіграє система цінностей, які відтворює політична освіта» [8, с. 9].

На основі політичних знань людина робить певні висновки, які стають її політичними переконаннями. Політичні переконання визначаються не тільки сумою знань людини, а й її життєвим досвідом, соціальним становищем, системою різноманітних інтересів й потреб. З часом політичні переконання особистості можуть трансформуватися під впливом нових знань,

переосмислення певних подій та явищ, змін у політичній системі держави тощо. Відповідно політичні переконання є підґрунтям для здійснення людиною політичного вибору у певний період часу.

Аналізуючи сутність політичних переконань як елементу світогляду, варто пам'ятати, що під впливом різноманітних обставин людина може демонструвати необґрунтовано швидку зміну поглядів, керуючись власною користю. В такому випадку ми маємо справу не зі справжнім політичним вибором, а з такими явищами як політичне пристосування, політична безпринципність, політична кон'юнктура тощо.

Уникненню вищезначених явищ дозволить формування та розвиток у світогляді людини такого елементу як принципи діяльності, політичної зокрема. Принциповий політичний вибір людини є ознакою розвиненої особистості, її громадянської автономії [27, с. 188].

На наше переконання, принципи політичної діяльності людини повинні базуватися на загальнолюдських політико-культурних універсалах, до яких належать загальнолюдські принципи та ідеали – «громадянський мир, свобода, правопорядок, демократія, суверенітет, права людини, рівність (соціально-правова), братерство тощо, які хоча б декларативно визначаються у масштабах світового товариства» [57, с. 227].

Відповідно кожен суб'єкт політичної діяльності напрацьовує власну систему принципів, керуючись якими здійснює політичний вибір. Загальнодемократичними принципами політичної діяльності можна вважати політичний плюралізм, повага до різноманітних політичних думок та поглядів, правова рівність всіх суб'єктів політичної діяльності, прозорість та відкритість, політична послідовність, повага до прав та свобод людини тощо.

Наступним елементом світогляду людини, розвиненість якого суттєво впливає на політичний вибір особистості є цінності. Виходячи з предмету нашого дослідження ми більшою мірою зупинимось на класифікації та характеристиках політичних цінностей та їх підґрунті.

Так, на думку В. Горбатенка, «основу загальнонаціональних,

вітчизняних цінностей становлять: а) домінуючі цінності (свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство); б) розвиваючі цінності (законність, політична лояльність, толерантність, схильність до компромісів, відповідальність, свідоме (неупереджене) ставлення до змін, ефективна участь у політичному житті, безпека, рівність, політичний суверенітет, патріотизм, плюралізм, легітимність, пост матеріалізм» [32, с. 150].

Як вже зазначалося, основною засадою формування політичних цінностей, виступає соціальне середовище, характер життєдіяльності суспільства. Відповідно, цінності політичного життя значною мірою визначаються конкретно-історичними характеристиками та особливостями функціонування суспільства. Таким чином, можна зробити висновок про природу і сутність політичних цінностей, які представляють собою своєрідне поєднання індивідуальних, соціальних, професійних, національно-етнічних та загальнолюдських рис.

Необхідно враховувати також і таку особливість політичних цінностей, як динамічність, рухливість. Цінності, як вказує О. Самойленко, «істотно трансформуються відповідно до трансформації самого суспільства, а тому в такому суспільстві практично завжди існує протистояння, неузгодженість політичних цінностей людини «минулих часів», з людиною нового покоління. Має місце поляризація політичної свідомості, а відтак, і поляризація політичних цінностей» [164, с. 52].

Зокрема, порівнюючи середньостатистичні цінності українців в масштабах країни в цілому і активістів Революції Гідності, М. Наумова визначає, що «у ієрархії ціннісних преференцій середнього українця перше місце посідає безпека, за нею – доброзичливість і універсалізм (цінність соціальної рівності, благополуччя усіх людей, захисту природи). Активісти протестних акцій демонструють інший ціннісний профіль: консервативна орієнтація на безпеку посідає лише четверту позицію за домінування універсалізму, доброзичливості й самостійності. Крім того, орієнтація на

високий соціальний статус, інтерес до контролю над людьми й ресурсами (влада/багатство), а також прагнення дотримуватися соціальних конвенцій, не порушувати встановлених норм (конформність) учасникам протестів не властиві зовсім. Порівняно з українцями загалом, вони менше схильні дотримуватися традиції, тоді як інтерес до нового досвіду й життєвих викликів проявлено набагато виразніше» [125, с. 188]. Можна зробити висновок, що прискорена динаміка розвитку ціннісної складової світогляду учасників масових протестів під час Революції Гідності, спричинила їх відповідний політичний та громадянський вибір.

Окрім світогляду, політичний вибір базується також на політичних ідеалах, які формують цілі та напрямки у діяльності людей. Науковці зазначають, що «політичний ідеал це зразок політичного й державного устрою суспільства, найкращий для даного конкретно-історичного етапу образ свідомості й діяльності політичного суб'єкта, політична цінність, що спонукає до ефективної діяльності; образ політичного діяча, визнаного в якості ідеального, що відповідає сучасним, зразковим вимогам мас, механізм нормативної, легітимної влади, відповідної до ідеальних уявлень населення та ін. Таким чином, прихильність тим або іншим ціннісним орієнтаціям найчастіше визначає конкретні політичні ідеали, тобто більш менш структуровану систему переконань, що допомагають оцінити діяльність влади та окремих політичних партій і лідерів» [153, с. 158].

Змістовним наповненням політичного ідеалу у загальному розумінні є національна ідея, особливості інтепретації якої та шляхи її реалізації можуть мати суттєві відмінності у індивідуальному світогляді людини, що відповідно впливатиме на її політичний вибір. Як правило у національній ідеї формулюється державницький проект розвитку певного народу, який вбирає в себе духовну, політичну, економічну та інші складові. Відповідно цей проект має ідеальний, рамковий характер і реалізується у конкретних кроках з розбудови держави. Трактування національної ідеї у світогляді людини як правило має ідеологічне забарвлення, що визначає її політичний вибір.

Ліберальне, консервативне або соціалістичне розуміння національної ідеї та політичного ідеалу розвитку країни у світогляді людини є аксіологічним підґрунтям для здійснення нею політичного вибору.

У загальному розумінні політичний ідеал тлумачиться як ціннісне «світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; взірць досконалості, котрий виступає для суб'єктів політики та широких верств населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позиції віддаленої мети» [143, с. 224–225]. Можна погодитись з висновком О. Дьоміної про те, що цінності та ідеали, незважаючи на свою приналежність до світу духовного та суб'єктивної природи, стають чи не найважливішими чинниками перебігу політичного процесу, прийняття політичних рішень, визначення напрямків політичної модернізації [52, с. 22].

Вочевидь, політичні ідеали як структурний елемент світогляду людини виконують низку функцій у процедурі прийняття політичного рішення: оціночну, регулятивну, цілеспрямовуючу, мотиваційну. Досліджуючи сутнісні ознаки політичних ідеалів, В. Корнієнко пропонує наступну їх класифікацію: «а) суб'єктивні: особисті, національні та класові; б) об'єктивні: особистість, політика, форма державного правління, устрою та режиму; в) процесуальні: відповідність інтересів суб'єкта об'єктивній спрямованості суспільно-політичного розвитку; г) рефлексивні: повсякденні (сформовані стихійно, наприклад, вірування) й теоретичні, або концептуальні (продукуються внаслідок осмислення ідеалів стихійних чи шляхом цілеспрямованого політичного теоретизування)» [94, с. 16].

Отже, рівень розвиненості світогляду людини в цілому та окремих його елементів зокрема є визначальним чинником політичного вибору. Діалектичне поєднання світоглядних знань, принципів, цінностей, переконань та ідеалів є питомим тлом для здійснення людиною політичного вибору.

Висновки до третього розділу

В даному розділі ключову увагу зосереджено на визначенні основних детермінант політичного вибору особистості, а також їх субординаційній класифікації, ієрархізації в аксіологічній структурі персональних електоральних мотивацій. В цьому плані виділено та проаналізовано зовнішні (соціально-політична ситуація, конфігурація політичних сил, політичні традиції, що домінують тощо) та внутрішні (рівень політичної свідомості та культури особистості, політичні уподобання, мотиви, очікування тощо) чинники політичного вибору. Особливу увагу приділено концептуально-теоретичному аналізу філософської категорії світогляду людини та ролі цього феномену у здійсненні політичного вибору.

Виходячи з окресленого кола проблем, підкреслимо, що основними детермінантами політичного вибору особистості є духовно-ціннісні пріоритети, економічні інтереси та потреби, ступінь включеності людини у інформаційно-комунікаційні потоки тощо. Пріоритетне значення у ієрархії детермінант політичного вибору особистості, на наше переконання, мають різноманітні цінності (політичні, економічні, духовні) та економічні інтереси людини. Тут вибудовується складна та поліфеноменологічна ієрархія, в якій той чи інший мотиваційний фактор ситуаційно може вийти на перший план. При цьому дані чинники носять абсолютно різний внутрішньо-сутнісний характер (духовно-ціннісний, матеріально-економічний, психологічно-емоційний, інформаційно-маніпуляційний тощо).

Конкретизуючи сутність вищезначених детермінант політичного вибору підкреслимо, що вагому роль у політичному самовизначенні людини відіграють зовнішні чинники, а саме: соціально-політична ситуація у країні та світі, конфігурація політичних сил у конкретній державі, наявні політичні традиції та норми, що сформувалися в результаті історичного розвитку певного народу. Особа не перебуває у вакуумі, а активно сприймає зовнішні імпульси, знання, відомості, інформацію, пропаганду та рекламу із

соціального оточення, що й зумовлює багато в чому її персональний політичний вибір.

Визнаючи важливість зовнішніх (об'єктивних) чинників політичного вибору особистості, ми повинні враховувати й внутрішні (суб'єктивні) фактори цього процесу: рівень політичної свідомості та культури особистості, політичні уподобання, мотиви, очікування. Політична культура є поняттям більш об'ємним й глибинним за політичну свідомість та вбирає в себе ментально-історичний досвід нації, раціональні та ірраціональні елементи політичного життя соціуму, що перманентно впливає на політичний вибір особистості. Іншими словами, політичний вибір єднає в собі об'єктивний й суб'єктивний, раціональний та ірраціональний, пізнавальний та емоційний, індивідуальний та колективно-груповий, побутовий та професійний та багато інших чинників.

У свою чергу, світогляд людини як фактор політичного вибору є віддзеркаленням її особистісного розвитку та становлення щодо розуміння суспільно-політичних процесів, логіки владних відносин та своєї ролі в них. Сукупність елементів світогляду у своїй структурно-функціональній єдності є підґрунтям здійснення особистістю власного політичного вибору. Світогляд розвивається протягом всього людського життя, будучи при цьому достатньо сталою та впорядкованою структурою, що складається з безлічі феноменологічних, аксіологічних, психологічних, ситуаційних та інших комплексів. Звідси можна концептуалізувати цей фактор, з одного боку, як такий, що формується тривалий час і має певну стабілізаційно-ціннісну і когнітивну функцію. А з іншого – світогляд також піддається змінам, що й зумовлює те, що в різні вікові періоди свого становлення людина віддає перевагу різним політико-ідеологічним орієнтирам.

РОЗДІЛ 4.

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

Почнемо висвітлення проблематики, окресленої у назві, зі соціологічних даних. Вітчизняний соціолог О. Шульга серед проблем, і водночас, рис українського суспільства називає патерналізм як певне делегування чи/ і уникнення відповідальності. На підставі результатів дослідження науковець доходить висновку про те, що «більшість українців і досі вважає, що за різні аспекти життя суспільства і їхню успішність відповідає одна людина – а саме президент країни» [205, с. 300].

Так, соціолог визначає певну тенденцію щодо формування відчуття відповідальності за суспільно-політичний розвиток і майбутнє України. Зокрема, «у 2013 р. 2% опитаних респондентів вказали на відчуття відповідальності за стан справ в Україні; у 2019 році ця частка зросла до 8%; кількість тих, хто відчуває часткову відповідальність за стан справ в Україні, зросла вдвічі і нині становить понад третину опитаних. Поряд із тим частка тих, хто не відчуває взагалі ніякої відповідальності за стан справ у країні, і досі залишається близько 50% і, таким чином, перевищує кількість респондентів, які відчувають повну або часткову відповідальність» [205, с. 299].

Погоджуємося із дослідниками, що політичний вибір значним ступенем зумовлюється особистісним рівнем сформованості демократичної культури, демократичного мислення, усвідомленістю політичної позиції та дій. Також варто зазначити, що окреслені риси відтворюють вплив політичних обставин, суспільного, та власного політичного досвіду. Щодо українських реалій, які є зовнішніми умовами політичного вибору, то їхня оцінка у вітчизняних фахівців є переважно негативною. Так, досліджуючи проблему етичних аспектів політичної культури, Л. Нагорна зазначає, що низький рівень культури є причиною багатьох соціальних проблем. Її розвідка датується

2009 роком, проте висновки актуальні й донині: «поглиблення ідентифікаційної кризи, яка тягне за собою кризу легітимності, кризу розподілу, кризу політичної участі і багато інших криз; регіональна поляризація суспільних настроїв, яка заважає формуванню спільного культурного простору» [124, с. 20]; «розхитаність моральних підвалин цивілізованого співжиття; цинізм і вседозволеність як стиль мислення й еталон поведінки значних мас людей» [124, с. 18–19].

Звичайно, науковиця не обходить увагою і роль політичної еліти в Україні, вказуючи, що «у суспільстві з домінуванням ерзац-еліт зруйновані основні загальнолюдські етичні норми – досягнення свободи через самообмеження і розуміння обов'язку як відповідальності за наслідки дій. Украй низька культура політики справляє на загальний стан політичної культури вплив, який можна порівняти з руйнівним цунамі» [124, с. 19].

Серед умов, на які звертає увагу Л. Нагорна і які, на наше переконання, впливають на якість формування демократичної політичної культури та політичний вибір, є: «загальна правова девіація й моральна деградація, яка перетворюється на складник культурного поля і визначає характер і спрямування ідентифікаційних практик. <...> Дедалі частіше не бажають дотримуватися правових і моральних норм і громадяни, які відчують себе ошуканими і в духовному сенсі (зрада ідей Майдану), і в матеріальному <...> дії в межах законності вже не є моральним імперативом. Нормою стає орієнтація на обхід і нехтування законів <...>; люди звикають до всеохопної корупції, добровільно чи вимушено її підтримують. Працювати чесно і з повною віддачею сьогодні не лише не престижно, але й не вигідно; «вміння жити» дедалі частіше асоціюється з асоціальними вчинками. <...> Це справляє на суспільство не просто подразливий, але й відверто руйнівний вплив» [124, с. 20].

Ця велика цитата наведена з метою акцентування основних проблем у сфері політичної і правової культури українців, які потребують уваги як з боку суб'єктів політики, так і фахівців, які дотичні до формування цієї сфери,

зокрема у молоді. Важливими є питання цінності людини, людського життя, гуманізму і поваги до особистості, моральних засад, професіоналізму, відповідальності та інші. Низький рівень політичної культури породжує популярність популістичних заяв та обіцянок, неусвідомленість відповідальності за вибір майбутнього розвитку країни, викривлення цінностей та принципів демократії.

Загально відомо, що серед засобів формування демократичної політичної культури постають політична освіта та політичне виховання особистості. Окреслені вище проблеми у сфері політичної культури нашого суспільства вказують на їхню політико-правову природу, що актуалізує вивчення питання комплексу політичної і правової освіти і виховання. Враховуючи необхідність поєднання освітніх та просвітницьких можливостей політичного та правового штибу, доцільно говорити про політико-правове виховання та освіту. Зупинимось на його розгляді більш детально.

Передусім зазначимо, що внутрішню позицію суб'єкта, особливості політичного мислення та дії повною мірою характеризують політична і правова культура, сформовані системи політичних і правових цінностей. Їхню основу складають знання та розуміння окреслених суспільних сфер, а також готовність діяти та безпосередні дії у відповідності до знань, а також у відповідності вимог законодавства, норм і правил «політичної гри», характерних для певного суспільства.

Взаємопов'язаність політичної та правової культури відтворюють як реалії життя, так і зміст цих понять. Зокрема, у змісті наукової категорії «правова культура» О. Павлишин визначає такі аспекти як: «зумовлене соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини й людства, що виражається у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості і взагалі у рівні правового розвитку суб'єктів (людини, різних соціальних груп, людства); забезпечує верховенство права у суспільному житті, гуманітарні принципи справедливості, свободи й

гуманізму, людини як вищої соціальної цінності, захист її честі й гідності; відображає ступінь гарантованості державою, міжнародними інституціями системи прав і свобод людини, загальнолюдських цінностей» [138, с. 84].

Очевидним є зв'язок правової культури з правом, яке також можна розглядати і як засіб, що сприяє формуванню і реалізації цінностей, орієнтацій, установок та інших елементів політичної культури. Усвідомлення цього взаємозв'язку, а також взаємовпливу політичної і правової сфер дозволяє розглянути феномен політико-правової культури. Звичайно, політична і правова культура є самостійними категоріями і характеризуються власною методологією наукового вивчення. Не заперечуючи це, спробуємо проаналізувати їх близькість та значимість у демократичних умовах розвитку суспільства.

В умовах демократії бажаний стан обох культур характеризує концепт «демократична політико-правова культура». Погоджуємося із О. Бабкіною у потребі наукового осмислення цього феномену, його рис, умов формування в сучасних українських реаліях, а також у розумінні його як «однієї з основних передумов подальшої демократизації політичної системи, консолідації українського суспільства та реалізації політичних інтересів усіх верств населення» [4, с. 6].

Зміст окресленого концепту ґрунтується, як слушно вказує дослідниця, «на демократичних цінностях, процедурах і відповідності національним інтересам» [4, с. 6]. У структурному розрізі його утворюють «політичні і правові знання, знання щодо виборчого процесу та виборчої кампанії, програм діяльності політичних суб'єктів; інтерес до політики і права, «усвідомлення результатів участі у політичному житті суспільства, вміння здійснювати компетентну оцінку політиків, ступінь раціональності електорального вибору, стійкості до політичного маніпулювання, дотримання законодавства, а також норми і зразки цивілізованої, правомірної політичної поведінки» [4, с. 6].

Поняття демократичної політико-правової культури виходить із

концепції демократичної правової держави, яка базується на визнанні людини як вищої соціальної цінності, взаємної відповідальності держави і людини, обов'язку держави забезпечувати її гідний розвиток [4, с. 6]. Варто зазначити, що концепт демократичної політико-правової культури відтворює не лише близькість та взаємодоповненість цих сфер, а й дозволяє виокремити проблеми формування культури політичного вибору в сучасному українському суспільстві.

У контексті дослідження проблеми формування останньої, варто вказати на напрями осмислення концепту демократичної політико-правової культури як певної її основи: відносно вузьке трактування (через категорії філософії права («політико-правова дійсність», «політико-правова діяльність», «політико-правова сфера», «політико-правове життя»); відносно широке трактування (використання якісного підходу тлумачення, що включає «оцінку «якості» правового життя того чи іншого суспільства та порівняння її з найбільш розвинутими правовими зразками, ідеалами та цінностями» [4, с.6]). Відповідно до останнього, правова культура є складним феноменом, що позначає «розвиток нормативних та індивідуальних нормативних актів; всієї правової діяльності, всього права; правової свідомості; це правові цінності, ідеали, традиції; це реальне правове становище особи в державно організованому суспільстві, рівень її прав і свободи, які гарантує держава» [4, с. 6].

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок про те, що політико-правова культура відтворює розмаїття суспільних зв'язків та діяльності; характеризує знання законів, норм права, правову і політичну свідомість, рівень правової і політичної діяльності, спрямовану як на підтримку, забезпечення, зміцнення, так і розвиток правопорядку і законності, політичних та громадянських прав та свобод. Останнє набуває особливої актуальності в умовах тих країн, які переживають перехід до демократичних засад життя та подальшого розвитку.

Формування культури політичного вибору, на наш погляд, є

відображенням проблем формування політико-правової культури демократичного типу. Ці проблеми можна класифікувати на теоретико-методологічні, когнітивні та практичні. Теоретико-методологічні відображають труднощі наукового осмислення концепту, ступінь та глибину його теоретичного вивчення у міждисциплінарному контексті. Когнітивні, на наш погляд, охоплюють ступінь (рівень, особливості) усвідомлення сутності політики та права, їхньої взаємодії. До цієї групи також можна віднести розуміння та аналіз процесів, що відбуваються в суспільстві, запровадження («укорінення») цінностей та принципів демократичного життя. Практичні – це безпосередньо політичні дії, політична діяльність та функціонування, увесь комплекс дій, що характеризує участь у політичному житті. Останнє пов'язане з політичними та правовими знаннями, цінностями, орієнтаціями, стереотипами та (не)співвідноситься з практичними діями (пасивність – активність). Важливо вказати, що носіями політико-правової культури є особистість, група, суспільство. Відповідно, це зумовлюється і способом їхнього життя, значенням політичної та правової сфер у їхньому житті.

Погоджуємося із О. Бабкіною, що серед основних проблем для України є поглиблення міждисциплінарного вивчення політики і права, їхнього взаємовпливу; суперечливий, амбівалентний характер правосвідомості українського суспільства; деформація правосвідомості, що характеризується розбіжністю «в цінностях, закріплених в офіційній доктрині права, законодавстві і правосвідомості суб'єктів права» [4, с. 8]. Серед причин останнього великий вплив мають виклики демократичної трансформації українського суспільства, на які нашаровуються гібридна війна, глобальні проблеми тощо.

З метою вивчення проблем культури політичного вибору та можливих шляхів її формування в українському суспільстві, проаналізуємо групу когнітивних та практичних проблем. Зокрема, звернемо увагу на показники, які, на наш погляд, характеризують культуру політичного вибору: ставлення до політики, до права, свободи, відповідальності та політична активність.

Вітчизняні соціологи вказують на певні зміни у ціннісній системі українців. Зокрема, О. Шульга аналізує співвідношення старої і нової моделі цінностей й доходить висновку про те, що «стара система ціннісних орієнтирів, на думку більшості, вже багато років як втратила своє визначальне становище в суспільстві. Водночас нова система цінностей досі не досягла цього становища, і цей процес триває вже не одне десятиліття» [205, с. 299-300]. Дослідник відмічає позитивний баланс у ставленні громадян до нових цінностей, й водночас відзначає, що «про остаточне затвердження нової системи цінностей поки що говорити зарано» [205, с. 299-300]. Серед причин такого стану О. Шульга виокремлює:

- невеликий проміжок часу (у дослідженні порівнювалися дані протягом 2013-2019 років);

- роль символічних анклавів в Україні, які виявляють виражену прихильність до старої (прорадянської) системи цінностей й відсутність нині доступу до них;

- «висока соціально-політична турбулентність і множинність сценаріїв розвитку ситуації під час активної фази боротьби символічних універсумів, яка виходить інколи за межі суто символічної сфери» [205, с. 301]. Серед розбіжностей між символічними анклавами та рештою суспільства, крім ціннісного, науковець згадує і історичний, мовний, політичний, геополітичний тощо [205, с. 300].

Важливим показником культури політичного вибору є сформованість власної відповідальності за країну, за місце проживання (населений пункт). Згідно соціологічних досліджень, для українського суспільства це відчуття й досі залишається проблемою (близько половини респондентів не відчують власної відповідальності за долю країни). Проте, соціологи фіксують певні позитивні тенденції: за період 2013–2019 років збільшилася частка громадян, які відчують відповідальність за справи в Україні з 2 до 8%; відчуття часткової відповідальності притаманне понад третині опитаних респондентів, що також продемонструвало певне зростання [205, с. 299].

Погоджуємося із вітчизняними науковцями, що серед вагомих характеристик політичної, правової, громадянської культури українців є патерналізм: «делегування відповідальності із одночасною відмовою від власної відповідальності» [205, с. 299–300]. Щодо патерналістських настроїв українців, то значна частина населення вважає, що за якість і успішність суспільного життя має відповідати хтось інший, наприклад, держава, президент країни, волонтери, громадські організації тощо.

Виходячи із розуміння політико-правової культури як комплексу зразків, ідеалів, цінностей, доцільно зосередити увагу на питанні формування, стимулювання та позитивного соціального її розвитку. У вирішенні цієї проблеми дослідники висловлюють думку щодо значимості як політичного, так і правового виховання. Їхній зміст пов'язаний із стимулюванням у людей бажань до знань про державу і право, законність, прав та свобод особистості, розуміння сутності правових вчень, доктрин, формування у громадян стійкої орієнтації на законослухняну поведінку [163].

Спрямований характер мають пов'язані між собою політична та правова освіта. Перша, згідно із «Концепцією політичної освіти в Україні» постає як «практика систематичного поширення і засвоєння громадянами знань про їхні права, свободи та механізми їх здійснення, про шляхи розв'язання проблем суспільного життя, політичну систему й інститути публічного урядування, процедури їхнього функціонування і способи впливу на них, що має наслідком компетентну участь громадян у суспільному житті» [92]. Правова освіта, як визначено у «Національній програмі правової освіти населення» є «комплексом заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованого на становлення належних умов для набуття громадянами правових знань, умінь і навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків» [126].

При цьому, як зазначає В. Береза, головним завданням політичної освіти є «забезпечення усвідомлення, прийняття і практичного здійснення

людиною власних прав та політичної відповідальності» [8, с. 9]. Проте окреслене завдання, на наш погляд, відтворює більш ширший контекст питань, який характеризує політико-правову освіту.

Науковці акцентують увагу також на формуванні навичок самостійної наукової та освітньої діяльності, розвитку принципів безперервної освіти протягом життя, чого вимагає стрімка динаміка сучасних суспільно-політичних процесів [130, с. 21]. Це положення інтерполюється і на сферу політичної і правової освіти.

Погоджуючись із концепцією формування правової і політичної культури особистості протягом всього її життя, відзначимо одну із активних стадій їхнього формування, що пов'язується із молодим віком, коли людина набуває базові права та обов'язки. Цей період характеризується досить потужним потенціалом для отримання правової і політичної освіти.

Найкращі умови і можливості для реалізації обох забезпечуються в навчальних закладах, де у формуванні політико-правової культури особистості вагомому роль відіграє комплекс суспільних (соціально-гуманітарних, суспільствознавчих) дисциплін. Зокрема, на особливу роль соціально-гуманітарних дисциплін у формуванні правової культури людини вказує О. Павлишин та відзначає вплив таких дисциплін як логіка, культурологія, культурна антропологія, етика, естетика, мистецтвознавство, філософія, економіка (економічна теорія), менеджмент, соціологія, політологія, демографія, лінгвістика, літературознавство, етнографія, психологія, педагогіка та ін. [138, с. 93]. Інший науковець С. Грицай відзначає суттєвий вплив на формування політичної культури таких дисциплін як політологія, філософія, економіка, історія України, конституційне право України, історія релігії, соціологія та культурологія [34, с. 57]. Автори монографії «Оптимізація циклу соціально-гуманітарних дисциплін у вищій освіті України в контексті євроінтеграції» акцентують увагу на важливості таких дисциплін як філософія, політологія, соціологія, історія України, правознавство, політична психологія, конфліктологія тощо, які визначають і

впливають на формування системи світоглядних знань та позицій студентів [134, с. 8].

У науковому колі є різні оцінки щодо вагомості чи пріоритетності окремих дисциплін у процесі формування правової і політичної культури. Аналіз ролі соціально-гуманітарних наук у формуванні культури політичного вибору, поглядів науковців щодо цього питання викладено в авторській статті [31].

Розкриваючи питання, вартує уваги класифікація наук, які вивчаються у вітчизняних закладах вищої освіти (далі – ЗВО). Їх розподіл за соціальними, суспільними і гуманітарними напрямками пропонує О. Михайличенко [120; 121]. Основою для класифікації є зміст понять «соціальне», «суспільне», «гуманітарне». Так, до соціальних наук науковець відносить науки, які досліджують загальні процеси, що пов'язані з відносинами у суспільстві, «які склалися об'єктивно на певному історичному етапі та найменше стосуються суб'єктивних (міжособистісних) відносин» [120, с. 6]. До цієї групи дослідником включені соціологія, соціальна психологія, правознавство, політична економія, історія, демографія, соціальна статистика, соціальна гігієна. До групи суспільних наук належать ті, які «за своїм призначенням пов'язані з окремими культурними та історичними надбаннями людства, суспільними нормами та установками, з окремою особою, сім'єю, класом, групою, нацією, державою тощо, для яких характерні етнічні, національні, релігійні ознаки» [120, с. 6]. У науковця це психологія, педагогіка, філософія, мовознавство, літературознавство, релігієзнавство, мистецтвознавство, археологія, етнографія, краєзнавство, культурологія, естетика, економіка. Гуманітарні науки складають «ті науки, що вивчають людину у сфері її духовної, розумової, етичної, культурної і суспільної діяльності»: рідна та іноземна література, антропологія, теологія, журналістика, етнографія, етика, мистецькі науки та інші [120, с. 6]. Звичайно, ця класифікація є умовною, на що вказує і сам фахівець, й потребує, на нашу думку, подальших уточнень. У цьому контексті можна звернутися до міжнародної системи класифікації,

згідно з якою науки поділяються на: природні і точні; техніка і технології; медичні і охорона здоров'я; соціальні; гуманітарні і сільськогосподарські. Політичні науки і право включені до групи соціальних. Згідно Державного класифікатора України політичні науки і право (юридичні науки) віднесено до суспільних наук.

Натомість О. Михайличенко стверджує, «що соціально-політичні науки (суспільствознавство) – це система наук, об'єктом якої є процес державно-правового та суспільного розвитку» [121, с. 156]. Соціальні, суспільні і гуманітарні науки є елементами цієї системи і «охоплюють основні напрями наукових досліджень з питань держави і права, соціального устрою та суспільних відносин» [121, с. 156]. Разом з тим, можна вказати, що згідно такого поділу у формуванні політико-правової культури особистості вагомий вплив мають соціальні та суспільні науки. Також, на наше переконання, пріоритетним у цьому питанні є саме комплексність їхнього (усіх трьох груп) впливу на свідомість студентів. Ці науки впливають на формування демократичної політико-правової культури, політичних і соціальних компетенцій, що пов'язані з розумінням цінностей та принципів демократії, свободи та відповідальності, солідарної участі у прийнятті рішень, вирішенні конфліктів ненасильницьким способом тощо.

У цьому контексті актуалізується питання щодо компетентностей, які характеризують демократичну політико-правову культуру. У Законі України «Про вищу освіту» компетентність визначається як «здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей» [58]. Також варто вказати, що серед завдань ЗВО визначається «формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах» [58].

Згідно Рекомендації Європейського Парламенту та Ради ЄС (2006 рік) «вміння соціального та громадського характеру» включені у перелік із восьми компетенцій для навчання протягом всього життя європейських еталонних рамок [156]. Зокрема мова йде про «вміння особистого, міжособистісного та міжкультурного характеру» і стосується всіх форм поведінки, які відповідають потребам ефективної та конструктивної участі людини у житті суспільства, яке стає усе більше різноманітним та диференційованим [156].

Вміння громадського характеру передбачають участь, засновану на системі знань демократичних процесів. Окрім того, вміння громадського характеру, згідно із згаданим документом, «базуються на знанні концепцій демократії, справедливості, рівності, громадянства та громадянських прав» [156]. Вони передбачають обізнаність у сучасних процесах, а також розуміння загальних тенденцій в історичному розрізі [156].

Крім того, спектр «вмінь громадського характеру» у цьому документі включає: «знання мети, призначення соціальних та політичних рухів; знання процесу європейської інтеграції, цілей, структури та цінностей Європейського Союзу; культурного розмаїття країн Європи; вміння взаємодіяти з іншими у державній сфері та демонструвати солідарність та зацікавленість у вирішенні проблем різного рівня (регіональному, державному, європейському); повагу та дотримання прав людини (права на рівність); відповідальність; усвідомлення і повагу до цінностей, що об'єднують суспільства; громадську активність, підтримку соціального різноманіття, єдність та стабільний розвиток, та готовність поважати цінності та приватне життя інших» [156].

На формування окреслених вище компетенцій, навичок та вмінь і власне політико-правової культури особистості впливає політико-правова освіта, що базується на знаннях філософії, історії України, соціології, політології, права та інших наук. Розкриваючи закономірності людського існування й діяльності, зокрема політичної і правової, ці науки визначають і

зкладають світоглядну та ціннісну основу формування культури політичного вибору. Крім того, ці дисципліни формують «національну свідомість, громадянську позицію, систему знань щодо демократичних процесів, політичної і правової системи» (С. Грицай) [34, с. 58] та «вміння вирішувати управлінські завдання, розвивають інноваційно-творче мислення» (А. Шадріна) [200, с. 389] та громадянські якості.

Отже, можна виокремити гносеологічний рівень політико-правової культури, який утворює система політико-правових знань з комплексу соціально-гуманітарних наук (це «знання про суть політики й політичних норм, права, обов'язки громадян, про політичні процеси, що відбуваються в державі та у світі» [34, с. 59]), якість яких позначається на політичній, правовій, громадській зрілості людини. Окреслений рівень політико-правової культури є основою формування політичного вибору особистості, що виявляється в політичній, електоральній, громадській участі тощо.

Разом з тим варто відзначити стурбованість у науковому колі станом та ставленням у суспільстві до вивчення соціально-гуманітарних дисциплін, зокрема недостатнім усвідомленням необхідності вивчення цих дисциплін у непрофільних вітчизняних ЗВО. Зокрема, зазначає О. Лещенко, причини негативного ставлення до вивчення гуманітарних дисциплін у технічних закладах вищої освіти виявляють ті упущення, які, власне, і заважають діалектичній єдності природничого і гуманітарного знання: «слабкість матеріально-технічної бази викладання гуманітарних предметів; навчальні програми не відповідають потребам професійної діяльності; зменшення кількості годин; орієнтування на спеціалістів вузькопрофільного орієнтування; впровадження тестових завдань на іспитах тощо» [104, с. 86]. За таких умов, як зазначає М. Рябокінь, «студент формується не як творча особистість, а як збирач інформації для здачі певного іспиту з гуманітарної дисципліни» [162, с. 99].

На дещо інші причини соціально-управлінського характеру вказує І. Карпінський. На його думку, ставлення до гуманітарної підготовки молоді

обумовлюється низкою причин, серед яких застарілі методи управління вищою освітою, його бюрократичність, корумпованість, низька ініціативність; некомпетентність, антиінтелектуалізм, недооцінка значимості знань (насамперед гуманітарних) значною частиною українського суспільства; «зворотна реакція деяких викладачів технічних вишів на особливе становище суспільних наук в минулому. Тому, нині гуманітарні кафедри знову стоять перед завданням доводити свою необхідність» [71; Цит. за: 203, с. 71].

Через окреслені вище причини та низку інших знаходить підтримку ідея скорочення обсягу таких дисциплін у підготовці сучасних фахівців. Головним аргументом на її користь зазвичай є звернення до європейського досвіду. Характеризуючи загальну ситуацію з вивченням соціально-гуманітарних дисциплін в Україні та Європі, варто відзначити, що дійсно питома вага гуманітарних дисциплін у навчальних планах непрофільних європейських університетів є меншою, ніж у вітчизняних. Зокрема, аналіз бакалаврських освітніх програм підготовки фахівців негуманітарних спеціальностей (на прикладі підготовки технологів харчової промисловості) в європейських та українських ЗВО дозволив Г. Чередніченко та О. Климовій виділити значну перевагу спеціальних дисциплін та незначну частку загальних гуманітарних. Наприклад, у чотирирічній бакалаврській програмі Лодзького університету (Польща) спеціальні дисципліни становлять 65%, збільшуються з 30% на першому році до 76% на другому і 92% на третьому та четвертому роках. Дисципліни профілю економіки становлять 8% на першому році навчання та 9% на другому. <...> Гуманітарні дисципліни становлять 9% на першому та другому роках навчання і 8% на третьому та четвертому [198, с. 309]. В інших провідних університетах аналізованого профілю «спеціальні дисципліни складають понад 80% навчальної програми, а серед дисциплін, які з певною долею умовності можна віднести до гуманітарних, згадується лише економіка і менеджмент, питома доля яких складає 2–4%. Зокрема, у межах трирічної бакалаврської програми

Вагенінгенського університету (Нідерланди) дисципліни профілю економіка та менеджмент становлять 2% на першому році навчання та 10% на третьому (загалом 4%), а у межах чотирирічної бакалаврської програми Дублінського університету (Ірландія) економіку і менеджмент викладають лише на четвертому році навчання (8%), що становить лише 2% від всього навчального плану. Для порівняння у Національному університеті харчових технологій (Україна), спеціальні дисципліни складають 56%, а гуманітарні (історія, рідна мова, історія культури, філософія, психологія, іноземна мова) – 15%. На першому та другому роках ці дисципліни становлять 30% та 27% відповідно» [198, с. 311].

Такі результати порівняння надали підстави дослідникам для висновку щодо необхідності посилення спеціальної підготовки у вітчизняних ЗВО, зокрема харчового профілю, за рахунок гуманітарної складової: «Важливим резервом для збільшення їх [спеціальних дисциплін] обсягів є гуманітарна складова, яка дуже низька в європейських навчальних закладах. При необхідності надання окремих знань з переліку гуманітарних дисциплін окремі розділи можуть, за прикладом Вагенінгенського університету, бути включені як модулі в курси спеціальних дисциплін» [198, с. 312].

Автори монографії «Оптимізація циклу соціально-гуманітарних дисциплін у вищій освіті України в контексті євроінтеграції», досліджуючи специфіку американської освіти, також відзначають «доволі високий рівень профільної орієнтації американської вищої школи, домінування в навчальних планах тих дисциплін, що формують фахове знання, фахове мислення і відповідну компетентність» [134, с. 27]. Автори досліджували програму підготовки бакалаврів з гуманітарних наук та з електротехніки в американських університетах. Їх аналіз виявив більшу частку гуманітарної складової порівняно з попередніми європейськими прикладами. Наприклад, у програмі бакалаврів з гуманітарних наук «з 142 модулів на інші науки виділено 18 на перших трьох курсах (це 12,7%); для бакалаврів з електротехніки – зі 135 модулів 24 виділено на соціальні та гуманітарні

предмети (майже 18%). В останньому прикладі майже половина цих модулів скерована на поглиблення знань про історію США, а решта орієнтує на формування компетентності для комунікації та роботі в колективі» [134, с. 27–28].

Також автори згаданої монографії звертають увагу на те, що «у групу таких гуманітарних дисциплін в американських коледжах включають історію, економіку, культурологію, філософію (зокрема, курси логіки й антропології), іноземну мову» [134, с. 28]. Окрім того, ці навчальні програми містять комунікативні дисципліни, такі як публічний виступ, дискусія в малих групах, що скеровані на розвиток критичного аналізу й які відсутні в європейських програмах [134, с. 28].

Дослідження навчальних планів британських університетів дозволило науковцям зробити висновки про невелику частку загальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу (це предмети за вибором; факультативне вивчення). При цьому «для таких напрямів підготовки як економіка, міжнародні відносини, історія й т. ін. суспільні та гуманітарні курси мають важливе значення» [Цит. за: 134, с. 28]. Аналіз навчальних планів Страдклайдського університету виявив те, що «...програма бакалавра по економіці передбачає обов'язкове засвоєння навчальних модулів по філософії, іноземній мові, сучасній європейській літературі й історії, які не мають безпосереднього відношення до напрямку «Економіка». Натомість, у програмах бакалавра в галузі машинобудування, металургії й інформатики того ж університету зазначені дисципліни не включені до складу обов'язкових або рекомендованих до вивчення» [Цит. за: 134, с. 28; 167, с. 33].

У Франції, як зазначають автори згаданої вище монографії, «більшість модулів ВНЗ безпосередньо орієнтовані на професійну й спеціалізовану підготовку студента й не передбачають відособлене вивчення дисциплін суспільно-гуманітарного циклу. Певним винятком з цього правила є своєрідний модуль «Expression et communication» («Самовираження і спілкування»). У модуль зазвичай входять курси «Іноземна мова», «Публічно-

ділове спілкування», «Риторика», «Ділове листування», «Конфліктологія» тощо. Окрім того, усі студенти Франції вивчають іноземну мову, але вона найчастіше розглядається як важливе доповнення до професійного компонента, про що свідчать назви дисциплін «Економічна й фінансова англійська мова» (включена до програми напряму підготовки «Банківська справа, фінанси й страхування» Університету Париж-Дофін)» [134, с. 28–29]. Також науковцями вказується, що «для західноєвропейських країн характерна увага до іноземних мов і значно менша – до інших дисциплін суспільно-гуманітарного циклу» [134, с. 29].

З одного боку, у відсотковому співвідношенні гуманітарні дисципліни у навчальних планах європейських закладів вищої освіти поступаються відповідним дисциплінам у вітчизняних вузах. З іншого, заслуговують на увагу тенденції розвитку сучасної європейської освіти, які демонструють значимість її гуманітарної складової. Серед них Г. Чередніченко і О. Клімова виокремлюють: «впровадження особливого циклу гуманітарних дисциплін, який називають демократичною або громадською освітою; формування й розвиток у вищій технічній школі інтегрованих знань, умінь і навичок майбутніх фахівців на основі міждисциплінарного зв'язку гуманітарних, природничих та технічних циклів дисциплін і їх практичного використання в майбутній професійній діяльності» [198, с. 308]. Останнє, зокрема, дозволяє за потреби включити знання з окремих гуманітарних дисциплін як модулі в курси спеціальних дисциплін.

На думку І. Карпинського розвинуті демократичні країни вже «пережили» період прагматичного ставлення до гуманітарних наук. З розвитком науки, техніки, сучасних технологій відбуваються певні зміни, зокрема помітними є тенденції гуманізації, гуманітаризації освіти і викладання, особливо у вузах технічного спрямування. Потребу у високій кваліфікації фахівця для діагностики та ліквідації технічних розладів на виробництві змінює потреба у творчому підході, застосування інновацій в організації виробництва [71; 203].

Погоджуємося з Т. Шевчук, що «інтеграційні процеси, як одна із тенденцій розвитку педагогічної науки і освітньої практики, актуалізує проблему формування морально-етичної, психологічної та загальної культури випускника вищої школи, зокрема і гуманітарної підготовки в технічних вузах» [203, с. 72]. Не виключенням є і політико-правова культура сучасної молоді людини, що отримує диплом бакалавра.

Вивчення особливостей європейської системи освіти вказує на важливість вивчення іноземних мов. Решта гуманітарних дисциплін вивчаються переважно факультативно, за виключенням тих, які безпосередньо пов'язані з профілем спеціальності. Це пояснюється тим, що середня освіта в європейських країнах триває близько 12-14 років, що надає можливість включити до її програми підготовки загальні суспільні та гуманітарні дисципліни.

Варто відзначити, що нині основним аргументом на користь скорочення питомої ваги соціально-гуманітарних дисциплін у вітчизняних ЗВО є запровадження 12-ти річної середньої освіти і перенесення цих дисциплін у шкільну програму навчання з метою розвитку необхідних для життя соціальних та громадянських компетенцій. Окрім того, як зазначає Т. Шевчук, «якщо у нас і історію, і політологію, і соціологію, і психологію, і мовознавство, й інші дисципліни часто називають гуманітарними, то у Європі, Америці та інших державах чітко розрізняють гуманітарні та суспільні науки. До кола останніх відносять політологію, соціологію, інколи історію та інші» [203, с. 71]. Серед них важлива роль з точки зору формування політико-правової культури особистості має політологія.

Загальновідомим є те, що політологія як дисципліна була включена до навчальних планів університетів Америки і Європи після отримання статусу політичної науки як самостійної галузі знання на початку минулого століття. Проте загальноосвітньою дисципліною, тобто такою, що вивчається студентами різних спеціальностей, політологія стала пізніше. Цьому значною мірою сприяла діяльність Комітету ООН з питань освіти, науки й культури,

який у 1948 році рекомендував політологію для вивчення у вищих закладах освіти. Країни Західної Європи відразу прийняли цю рекомендацію. Низка країн Азії, Латинської Америки – трохи пізніше. У тих державах, як зазначають А. Сіленко і Л. Кормич, «де демократія існувала лише в зародковому вигляді й перекручених формах, політологія та соціологія були не в пошані. Вони заборонялися (у СРСР, НДР, Болгарії, Чехословаччині) або існували формально» [169, с. 31].

Вищезгадані науковиці слушно зауважують про те, що такі науки та навчальні дисципліни як політологія і соціологія, поруч з верховенством закону, свободою слова, громадянським суспільством, вільними виборами тощо є однією з ознак демократичності суспільства [169, с. 31].

Крім того, погоджуємося й з такими важливими аспектами, на які вказують А. Сіленко та Л. Кормич: «вища школа формує не лише професійно підготовлену інтелігенцію, а й соціально-відповідальну, інтелектуальну еліту суспільства; від того, як ми виховуємо молодь, яку даємо їй освіту, які моральні, духовні, політичні цінності прищеплюємо, залежить демократичне майбутнє нашої держави» [169, с. 32].

Разом з тим, відзначимо, що з ініціативи Міністерства освіти та науки України, починаючи з 2009–2010 навчального року було запроваджено практику вибору студентами гуманітарних дисциплін для вивчення. До таких вибіркових дисциплін віднесено політологію, соціологію, право, економічну теорію та інші. Серед нормативних визначено українську мову, історію України, історію української культури, іноземну мову й філософію [Цит. за: 169, с. 31]. З того часу в багатьох ЗВО, особливо технічного профілю, відбувається або вилучення політології з навчальних програм або, в кращому варіанті, скорочення годин на її вивчення. Водночас це питання стало предметом обговорення фахівців і громадськості.

Як зазначає директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України О. Рафальський, «ми розуміємо, що в міру накопичення фахових знань кожний профільний вищий навчальний

заклад змушений збільшувати час на їх засвоєння. Однак варто пам'ятати, що фахівці, яких ми випускаємо, мають бути творцями суспільної атмосфери, а без основ політичного знання вони навряд чи зможуть виконувати функцію акумулювання, осмислення інтересів своїх професійних страт і донесення цих інтересів і потреб до органів державної влади та управління, до політичного класу» [155, с. 45].

На думку багатьох фахівців вилучення політології з переліку обов'язкових предметів для вивчення у ЗВО України загрожує не лише якості освіти, але й процесу демократизації країни. Зокрема, зазначає Л. Харченко, «оскільки в середніх школах не викладається такий предмет як політологія, саме від університетів залежить те, який культурний багаж у політичному сенсі людина пронесе до кінця свого життя. Адже та ціннісна школа, яка сформувалась в людини під час навчання в університеті, більшою мірою збережеться, не зазнавши значних змін у подальшому. Політико-правова культура, відповідні цінності, донесені крізь призму академічної освіти, сформульовані фаховим викладачем у подальшому сприятимуть формуванню демократичної нації, громадянського суспільства» [193]. Як зазначає Ф. Рудич, «вивчивши основи політології, молода людина, зрештою, має відчутти себе повноцінним громадянином, реальним творцем справжньої демократії...» [159, с. 82].

Абсолютно слушною є позиція науковців щодо гуманітарної функції, яку реалізує політологія: «Це не тільки поширення наукових знань, а й сприяння формуванню всебічно розвиненої особистості, виробленню її громадянської позиції, вихованні патріотизму, любові до Батьківщини, поваги до цінностей, створених попередніми поколіннями та перевірених їхнім досвідом» [169, с. 32]. Політична наука, як зазначає С. Грицай «забезпечує найвищу форму поваги до гідності особистості, оскільки надає людині можливість більш вільно діяти та більш усвідомлено обирати позицію в боротьбі політичних сил за владу, за вплив на свідомість населення» [34, с. 58].

Серед фахівців висловлюється занепокоєння тим, що переведення політології до вибіркових дисциплін сприятиме посиленню маніпулятивного впливу на політичну свідомість громадян. Зокрема, як зазначають А. Сіленко та Л. Кормич, «коли громадяни не мають достатніх знань про політику, суспільство й державу, владі набагато простіше уникати контролю з боку громадянського суспільства. Так само, як і простіше здобувати потрібну підтримку від народу під час опитувань, виборів, референдумів завдяки некомпетентності пересічних респондентів у конкретних політичних питаннях, які часто-густо до снаги лише експертам. <...> Низький рівень політичної підготовленості громадян плюс технології політичного маніпулювання дорівнює потрібному для влади результату голосування» [169, с. 31].

Обмежений чи відсутній обсяг політичних знань також негативно позначається на політичних уподобаннях, орієнтаціях та участі громадян в умовах розмитої системи цінностей нашого суспільства. Зокрема, посилюється вплив популістичної риторики, радикалізуються протестні настрої в суспільстві. Крім того, як зазначають фахівці, «змінюється уявлення молоді про моральні принципи, знижується її *усвідомлена* (вставка автора — І. Г.) політична активність і участь у суспільному житті. <...> Тобто фактично посилюються негативні явища в житті суспільства, про необхідність подолання яких регулярно заявляють лідери найрізноманітніших політичних сил» [169, с. 32].

Особливо гостро окреслені питання постали в умовах політичної кризи 2014 року, анексії Криму та збройного протистояння на території Донбасу. «Соціальні ілюзії укорінилися в суспільстві настільки», зазначає О. Рафальський, «що перші ж мобілізаційні кроки, спричинені проведенням АТО, які неминуче мали – і це зрозуміло – супроводжуватися соціальними обмеженнями, наразилися на масове обурення» [155, с. 46].

На тлі цих негативних тенденцій першочерговим завданням курсу «Політологія» та (або) суміжних дисциплін є пояснення принципів

демократичного життя, природи політичної влади, сутності держави, політичної системи і можливостей громадянського суспільства. Як слушно зазначають фахівці, в умовах політичних протистоянь, а також і гібридних війн необхідним є: донесення важливості збереження єдності і цілісності держави, формування активної громадської позиції, усвідомленості власної ролі у формуванні громадянського суспільства; пояснення шляхів відсіювання інформаційного шуму та визначення конструктивної думки, визначення пропаганди і уникнення маніпулювання масовою свідомістю [193]. Також досить поширеною є думка про те, що «не потрібно бути фаховим політологом, аби стати справжнім політично активним громадянином і через політичну участь змінювати на краще свою країну» [193]. Так, з одного боку, можна погодитись з цим. Але з іншого, сучасні умови потребують не лише активної громадської позиції, а й політичного досвіду та фахової підготовки лідерів, які готові узяти відповідальність за державу, країну, суспільство.

Погоджуємося із О. Рафальським, що «Вилучення курсів політології у вищих навчальних закладах має компенсуватися хоча б запровадженням інших форм засвоєння її базових положень – факультативів, дискусійних клубів тощо» [155, с. 46].

Дійсно, потенціал закладів освіти й зокрема ЗВО у формуванні систематичних, комплексних та об'єктивних політичних і правових знань є більшим, ніж інших інститутів політичної і правової соціалізації. Тому, варто відзначити, що поки не вирішена проблема належного рівня викладання соціальних дисциплін, питання про вилучення політології із обов'язкових дисциплін навчального процесу видається необґрунтованим.

Формування культури політичного вибору значним ступенем зумовлено і рівнем правової освіти громадян, адже передбачає усвідомлення принципів свободи та відповідальності. Тому варто приділити увагу ситуації із правовою освітою в сучасній Україні. Зокрема, окреслити суперечності правової освіти України та засоби їх подолання через модернізацію навчального процесу.

Передусім зазначимо, що правова освіта в цивілізованих суспільствах є невід'ємною складовою всіх рівнів системи освіти й Україна не є виключенням. Відповідно до «Національної програми правової освіти» (2001 р.), правова освіта є «складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства; має здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти» [126].

У вищій школі обсяг правових знань розширюється і набуває системного характеру. І. Коваленко, досліджуючи проблему правової соціалізації, вказує, що протягом 1992-2009 років «Правознавство» було нормативною дисципліною вищої школи. Однак разом з курсом політології та іншими важливими для соціалізації особистості його було вилучено з переліку нормативних курсів. Разом з тим дослідниця відзначає, що «у багатьох закладах вищої освіти викладаються спеціальні курси, необхідні для фахової підготовки студентів (трудове право, авторське право, екологічне право тощо). Різні аспекти правового знання студенти здобувають під час вивчення інших курсів гуманітарних або професійно-орієнтованих дисциплін» [80, с. 2]. При цьому, згідно з «Національною програмою правової освіти», «обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначається для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти крім того, ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи. Типові програми вивчення правових дисциплін затверджуються Міністерством освіти і науки України за погодженням з Міністерством юстиції України» [126].

Варто також визнати, що чимало положень згаданої «Національної програми правової освіти населення» досі залишаються здебільшого

декларативними. Спроби реалізувати цю та інші програми, що спрямовані на визначення та створення можливостей та умов для набуття правових знань, а також забезпечення конституційного права громадян знати свої права і обов'язки не принесли бажаних результатів. Частково це можна пояснити деформованим та нестійким характером правосвідомості значної частини українських громадян. У ній, як зазначає Г. Тригубенко, «мають місце як застарілі стереотипи, так і найновіші віяння та тенденції. Вона складно, суперечливо відображає характер сьогодення, погляди й позиції різних верств населення. Найбільш помітною рисою сучасної правосвідомості є такий соціально-юридичний феномен як правовий нігілізм» [184, с. 127]. Окреслений феномен негативно позначається на цінності права і закону, визнанні соціальної та особистісної цінності права.

Нігілізм у широкому контексті І. Коваленко пов'язує із «запереченням загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культури тощо» [80, с. 5]. Різні прояви правового нігілізму «підживлює» низький рівень правової грамотності вітчизняних громадян, складність процесу правотворчості, суперечливість нормативно-правових актів об'єктивним реаліям, а також недостатня реалізованість базових принципів правової держави.

В той же час, політична освіченість надзвичайно важлива в ситуації перманентного політичного вибору, що характеризує функціонування демократичного суспільства. Наголошуємо, що «ефективність політичного управління в умовах конкуренції політичних акторів залежить від здатності забезпечити єдність держави на ґрунті активної громадянської позиції, яка побудована на усвідомленні провідної ролі громадянського суспільства в прийнятті рішень, толерантності та рівноправній комунікативній взаємодії. Важливими є уміння критично та раціонально усвідомлювати інформаційні потоки, протистояти маніпулятивних впливам та відвертій пропаганді, через політичну участь вирішувати актуальні проблеми як окремої громади, так і країни в цілому» [31, с. 216].

Окреслені умови позначають низку суперечностей вітчизняної правової

освіти. Найбільш принципові з них зумовлені загальною кризою духовності, яка спостерігається у нашому суспільстві з кінця ХХ ст. Перехід до демократичних засад організації суспільного життя спричинив комерціалізацію освітньої сфери, позначився на якості виховання та знань. Відзначаючи це, О. Фатхутдінова вказує і на наслідки запровадження Болонського процесу, який інколи звужує «освітні стандарти до технічного контролю знань студентів» [186]. Формування моральних, духовних цінностей витісняється суто правовим навчанням в закладах освіти [186].

Як наслідок спостерігається «частковість» процесу формування правової культури. Зокрема, С. Крук звертає увагу на те, що не завжди відбувається перетворення накопичених правових знань у переконання та духовні цінності, що передбачає вироблення стійкої звички правомірної поведінки згідно із законом. У цьому контексті вона слушно зазначає на важливості цього: «отримані майбутніми фахівцями знання повинні перетворитись в особисте переконання, у міцну установку ... дотримуватись правових приписів, а надалі – у внутрішню потребу і звичку виконувати правовий закон, виявляти правову активність» [97, с. 6]. А правова освіта має відродити своє виховне призначення у формуванні свідомих засад законослухняності та цінності прав, свобод і відповідальності громадян.

Серед проблем та суперечностей у галузі сучасної вітчизняної правової освіти спостерігається відхід від універсального погляду на право як на цілісний феномен, використання «політизації правових явищ». Важливим у формуванні культури політичного вибору має бути акцент на змісті концепції природних прав людини і включати знання правового положення особистості в демократичному суспільстві (конституційні права та обов'язки людини і громадянина), а також знання окремих галузей права і законодавства, що безпосередньо пов'язані з майбутньою професійною діяльністю [15].

Окрім того, сьогодні, в умовах інтенсифікації життя, спричиненої низкою факторів, правові норми змінюються швидше, ніж оновлення змісту підручників. Навчальна література, як відзначають автори монографії

«Оптимізація циклу соціально-гуманітарних дисциплін у вищій освіті України в контексті євроінтеграції», може мати «фактологічні неточності, описовість, декларативність, більш консервативну методологію та спрямованість, передусім, на репродуктивне навчання» [134, с.13].

Разом з тим, погоджуємося із вітчизняними дослідниками, що сучасність потребує людини, яка «критично мислить, володіє основними знаннями про державу і право, знає свої права й обов'язки, уміє використовувати законодавчу базу держави для відстоювання своїх інтересів, громадської позиції. Тому сьогодні актуальним і важливим є питання оновлення, модернізації правової освіти, її відповідності сучасним потребам та викликам» [20, с. 274].

У цьому контексті автори вище згаданої монографії звертають увагу на те, що «структура викладання політико-правових дисциплін має включати матеріал громадсько-політичної спрямованості, характеризуватися системністю, цілісністю, логічністю <...> У процесі вивчення відповідних дисциплін слід використовувати всі наявні в педагогіці форми і методи навчання, особливо – новітні (можливості мережі Інтернет, освітні сайти, електронні підручники, інтерактивні програми тощо)» [134, с. 9].

Серед рекомендацій часто акцентується увага науковців і педагогів на розвитку критичного мислення та цінностей, на провідній ролі студента в освітньому процесі. Викладач має застосовувати активні методи навчання, які стимулюють творчість, самостійність та критичність мислення, аргументацію власної думки, ініціативність (дискусії, диспути, рольові ігри, круглі столи тощо) [134, с. 10].

Модернізація навчального процесу при цьому передбачає: 1) гуманістичну спрямованість, що надає можливості об'єднання загальнокультурної та правової підготовки учнів та студентів; 2) особистісно-діяльнісний підхід; 3) діалогізацію, використання інтерактивних навчальних технологій; 4) індивідуально-творчий підхід; 5) збагачення змісту навчання поняттями, ідеями, теоріями, засвоєння яких сприяє формуванню правової

культури студентів і слухачів; 6) систематичне використання виховного потенціалу мистецтва; 7) залучення у різні форми науково-дослідної роботи з правових проблем [Цит. за: 138, с. 90]; 8) компетентнісний підхід (орієнтація на розвиток соціальних і політичних компетенцій, необхідних для життя); 9) практично орієнтований підхід у викладанні змісту правових курсів, урахування соціального досвіду громадян, що беруть участь у різних правовідносинах у реальному житті; 10) відповідність правової підготовки студентів до вимог і змісту майбутньої професійної діяльності фахівців тощо.

Таким чином, можна погодитись із І. Зінько у тім, що ознаками сучасної правової підготовки майбутніх фахівців: поєднання формальних юридичних знань та правової інформації з формуванням «гуманітарного світогляду, гуманістично зорієнтованої особистості, яка не тільки має почуття власної гідності, а й займає активну громадянську позицію, законослухняна, поважає права й свободу інших людей, уміє їх відстоювати, володіє юридичними знаннями, які може ефективно використовувати в повсякденному житті» [60, с. 224]. Крім того, слушним вважаємо акцент на формуванні відповідальності (як правової, так і політичної): «Правова підготовка також формує переконання в значущості особистих обов'язків, особистої відповідальності за прийняті рішення й власні вчинки ...» [60, с. 224].

Професійна правова освіта має не лише формувати та стимулювати пізнавальний інтерес до навчання та майбутньої професійної діяльності (засобами ділових і правових ігор); залучати студентів до розв'язання правових проблем тощо. Не менш важливим є вироблення практичних навичок застосування юридичних знань, правових норм. З цією метою фахівці радять використовувати практичні заняття (ділові ігри з конкретних ситуацій, аналіз юридичних колізій, вирішення завдань, що сприяють розвитку творчих здібностей особистості в умовах, наближених до практичної діяльності) [138, с. 88-89].

Розробляючи нові форми і стандарти навчання, варто виходити із розуміння того, що правова освіта – це передусім засіб трансляції правової

культури, спосіб орієнтації людини в соціально-правовому просторі, інструмент вирішення конфліктів в суспільстві.

Крім політичної та правової освіти, що здійснюються навчальними закладами різних типів і спрямована переважно на молодь, доцільно звернути увагу на інші інструменти та шляхи формування політико-правової культури пересічного громадянина. Мова йде про політичну та правову просвіту, що реалізується різними суб'єктами – державними та громадськими організаціями, політичними партіями, засобами масової інформації, культурними та мистецькими об'єднаннями тощо та спрямоване на людей будь-якого віку [8, с. 5-6]. Власне правова просвіта, як зазначає С. Немченко, позначає «процес роз'яснення права у формі усних чи письмових консультацій, інформації, бесід, зустрічей населення з працівниками правоохоронних органів, конкурсів і олімпіад правових знань» [127, с. 350].

Відзначимо, що досить тривалий проміжок часу, зокрема за часів радянського періоду історії України, політична просвіта була обов'язковою і здійснювалася, насамперед, через товариство «Знання», його інструменти, методи. Погоджуємося із О. Рафальським, що реалії сьогодення актуалізують питання пошуку способів «зацікавлення населення у політико-правовому знанні, які б здійснювалися без адміністративного тиску і відповідали сучасним потребам суспільства» [155, с. 46].

Найбільш потужним інструментом поширення політико-правових знань і інформації у демократичному, а також і інформаційному, суспільстві є ЗМІ. Як державні (офіційні), так й недержавні ЗМІ (партійні, приватні, громадські) беруть активну участь у трансляванні політичної і правової інформації. Питання, які висвітлюють ЗМІ, стосуються «подій суспільно-правового життя; правових аспектів діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; здійснення прав і свобод громадян, профілактики правопорушень, особливо серед молоді і підлітків, боротьби з кримінальними злочинами, корупцією, організованою злочинністю» [Цит. за: 78, с. 201].

Роль ЗМІ у політичній комунікації демократичного суспільства

науковцями співвідноситься із концепцією «ліберального плюралізму», згідно з якою вони реалізують такі «ролі»: «громадського спостерігача, представника споживача та джерела суспільної інформації» [Цит. за: 93, с. 282]. ЗМІ реалізують функцію джерела суспільної інформації, забезпечуючи принцип плюралізму у демократичному суспільстві, передбачаючи можливість висловлювання і висвітлення різних думок та позицій, широкого суспільного обговорення важливих проблем державного й суспільного життя. Така роль ЗМІ, як зазначає Б. Кормич, «сприяє формуванню громадської думки та участі громадськості у політичному та суспільному житті держави» [93, с. 282]. Слушним з цього приводу є зауваження Ю. Тодики, який вказує, що «саме ЗМІ сприяють правовій орієнтації громадян через розповсюдження правової інформації, яка впливає на поведінку суб'єктів правовідносин, формує їх правосвідомість, мобілізує на активну участь у державному та суспільному житті» [181, с. 282].

С. Гусарев, О. Тихомиров вказують, що «для кваліфікованої правової і політичної просвіти громадян у ЗМІ створюють спеціальні теле- і радіопередачі, випуски, журнали, через які систематично інформують про прийняті законодавчі та інші нормативні правові акти, діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, стан правопорядку, боротьбу з правопорушеннями, їх профілактику тощо» [38, с. 124].

Разом з тим, науковий інтерес викликає питання інформаційного попиту українців на медійні продукти такого типу. Згідно опитуванням, проведеним під час карантину, популярними є новинний та розважальний контент [210].

Згідно результатів всеукраїнського соціологічного опитування «Джерела інформації, медіаграмотність та російська пропаганда», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення ГО «Детектор медіа» у 2019 р., «39% українців дивляться політичні ток-шоу, серед них найбільш популярними є «Свобода слова» (20%); «Право на владу» (15%); далі йдуть «Пульс», «Український формат», «Народ проти», «Ехо

України». Популярними каналами є «1+1»; «Україна»; «Інтер»; «ICTV»; «СТБ» [42].

Однак, коли мова йде про масову продукцію ЗМІ, зазначає А. Скуратівський, «у більшості журналістських публікацій та сценаріїв фільмів не вистачає глибини та багатосторонності при дослідженні проблеми виховання почуття поваги до прав, свобод людей. Про яку правову культуру суспільства може йти мова, якщо газети та журнали мають велику кількість сцен кримінального життя, на екранах телевізорів грабіж та вбивства?» [Цит. за: 163, с. 4; 174].

Окрім того, сучасні медіа спрямовані на формування думки споживача інформації (глядача, слухача), в результаті чого сучасна людина є об'єктом їхнього впливу. Громадянам бракує навичок раціонального сприйняття й аналізу інформації. Також науковці вказують, що частка населення не прагне цього (тобто довіряє ЗМІ); частка інтуїтивно намагаються цьому протидіяти.

Пріоритетність важливих чинників вибору ЗМІ як джерела інформації українців такий: «якість контенту (30%) і близькість поглядів (28%)» [42].

Акцентуючи увагу на впливі ЗМІ, сучасні дослідники наголошують на маніпуляції, тобто впливі, що приховується [87]. Цікаво, що українці дещо самовпевнені у своїх можливостях визначати викривлену інформацію. Так, згідно результатів вище згаданого всеукраїнського соціологічного опитування «Джерела інформації, медіаграмотність та російська пропаганда», «52% українців вважають, що вони в більшості випадків особисто здатні відрізнити якісну інформацію від дезінформації та 26,5% визнають, що вони або взагалі не можуть відрізнити дезінформацію, або можуть лише в меншості випадків» [42]. Разом з тим, експерти дотримуються іншої позиції й зазначають низький рівень медіаграмотності українського суспільства [83].

Результати цього соціологічного дослідження також фіксують низький інтерес до медіапродукції, що викриває дезінформацію, маніпуляції, пропаганду: «10% респондентів пригадали, що впродовж останнього місяця дивилися які-небудь передачі, що ставили за мету боротьбу з дезінформацією;

лише 15% українців хотіли б дивитися/слухати такі теле-, радіопрограми чи відеоблоги» [42]. Отримані дані дозволяють нам зробити висновок про невисокий попит українців на кваліфіковану інформацію і аналітичний контент.

Традиційно проблема політичного маніпулювання актуалізується в контексті виборчих кампаній, тобто коли здійснюється прихований вплив на політичний вибір. Однак в нинішніх умовах масштаби маніпулювання вийшли за ці межі. Викликає особливе занепокоєння інформаційно-пропагандистський тиск Росії. Метою подібного впливу науковці вважають «руйнування політико-правової свідомості суспільства й через неї – власне України як державного утворення» [147, с. 254]. У відповідь на російські маніпуляції вітчизняні ЗМІ впроваджують свій пропагандистський продукт національно-патріотичного спрямування. Втім зіткнення різновекторних пропагандистських потоків часто викликає негативну, часто більш емоційну, реакцію з боку споживачів продукції ЗМІ. Це позначається на адекватності аналізу подій й процесів в державі, орієнтації у складному й суперечливому потоці інформації.

Як наслідок низка важливих з точки зору формування політико-правової культури функцій ЗМІ (формування громадської думки; просвітницька; інтегративна; аксіологічна (оцінна); політичної та правової соціалізації, політичного та правового виховання) реалізуються частково чи навіть мінімально. Зокрема, А. Денисова вказує на недостатній рівень реалізації можливостей ЗМІ у «здійсненні правового впливу на волю та свідомість людей з метою встановлення психологічних настанов та ціннісних орієнтацій, що спрямовані на правомірну поведінку, виховання поваги до права, пропаганду ідей гуманізму, справедливості, демократизму, пріоритету прав та свобод людини» [41, с. 8–9]

Натомість, зазначає О. Рафальський, «Україна охоплена достатньо розгалуженою комунікативною мережею, яка може стати засобом поширення політично-правового знання. Вкрай необхідні урядові рішення про створення

громадського каналу «Наука» з виділенням частки годин на політичну просвіту. Було б добре, щоб ініціатором цього стала Національна академія наук України» [155, с. 46].

Світовий досвід доводить значення громадських ЗМІ у формуванні політико-правової культури, раціонально-критичного сприйняття інформації, самостійності аналізу і висновків, що своєю чергою відтворюється у громадській думці щодо політико-правового, економічного та соціального стану країни і міжнародних подій. У такому розрізі можна розглядати участь ЗМІ у процесі політичної та правової соціалізації, інструменту культури політичного вибору, засвоєння особистістю норм і правил правомірної поведінки, сприяти розумінню громадянами важливості дотримання та наслідків недотримання правових норм, відповідальності за свій вибір та дії.

Окрім ЗМІ, на думку науковців, політична і правова просвіта реалізується у культурно-виховних установах (у тому числі в бібліотеках), на підприємствах, в організаціях, громадських об'єднаннях. Серед конкретних її заходів, юридичні консультації на громадських засадах, робота центрів правової допомоги, університетів правових і політичних знань, лекторіїв, кінолекторіїв, виставки, читацькі конференції та ін. [38, с. 124–125].

Варто вказати, що освітні заклади також забезпечують формування політико-правової просвіти. Зокрема, згідно «Методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» заклади освіти мають організовувати «інформаційно-просвітницьку роботу з батьками, спрямовану на формування толерантності, поваги до культури, історії, мови, звичаїв та традицій як українців так і представників різних національностей за участю психологів, істориків, працівників кримінальної міліції» [117].

Ці завдання реалізуються завдяки «активізації співпраці педагогічних колективів з органами учнівського та батьківського самоврядування щодо формування у дітей та молоді духовності, моральної культури, толерантної поведінки, уміння жити в громадянському суспільстві тощо» [117].

Така просвітницька діяльність як й переважна більшість заходів із правової освіти становить раціональний компонент правового виховання. Вона сприяє правовій освіті, проте не може замінити її, оскільки та, як правило, має більш фрагментарне наповнення і, відповідно, менш системний характер. При цьому головною аудиторією, на яку спрямовані заходи правової освіти, є знов-таки учнівська молодь. Для профілактики правопорушень, корекції девіантної поведінки, актуалізації права та авторитету законності на базі закладів освіти проводяться лекторії, бесіди, конференції, соціальні та профілактичні акції, тренінги, тижні права тощо [20, с. 278-279].

Культура політичного вибору, крім політичної та правової освіти та освіти, включає і компонент патріотичного виховання. У цьому контексті варто апелювати до «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді», що «ґрунтується на наступних національних та європейських цінностях: повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України); участь у громадсько-політичному житті країни; повага до прав людини; верховенство права; толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей; рівність всіх перед законом; готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України» [117].

На формування культури політичного вибору важливий вплив має участь громадських організацій, ініціювання і проведення за їхньою участю різних заходів, до яких залучається молодь, а також і інші соціальні групи. Наприклад, всеукраїнська просвітницька акція «Молодь проти злочинності та насильства» має за мету розкриття причин та умов здійснення правопорушень та злочинів в молодіжному середовищі та їх наслідків; ознайомлення з нормами чинного законодавства, що встановлюють відповідальність за здійснення правопорушень та злочинів; виховання у студентської та учнівської молоді правової свідомості, відповідальності за свої дії та вчинки. Приклад іншої акції – «16 Днів проти насильства», яка

ініційована громадськими організаціями, службами у справах сім'ї, дітей та молоді і вже багато років проводиться у більшості регіонів України. Мета цього заходу – попередження і подолання насильства в сім'ї (через проведення тематичних зустрічей, тренінгів, лекцій для батьків, інтерактивні дискусії, організацію конкурсів, виставок, проведення навчальних курсів та факультативів просвітницького спрямування тощо).

Такі заходи містять як раціональний, так й емоційний компоненти політичного і правового виховання. Значення емоційної складової розкривається у створенні відповідної атмосфери, що впливає на формування політичної і правової свідомості, почуття та настрої, інтеріоризації цінностей, норм, правил поведінки, їх відображення у внутрішній структурі особистості. У правовому вихованні А. Козловський звертає увагу і на роль ритуалів, зокрема таких, як проведення урочистих заходів, використання практики відзнак та нагород, святкування державних свят тощо, що позначається на формуванні політичної та громадянської ідентичності, відчуття та усвідомленості долучення людини до національної системи права, політичного життя тощо. Слушною є думка науковця щодо органічного поєднання та взаємодоповнення раціонального і емоційного компонентів. Це поєднання має більшу ефективність у правовому вихованні [84]. Таке поєднання є позитивним також і для політичного виховання.

Окрім того, процесі формування культури політичного вибору буде незавершеним без навичок самовиховання. Зокрема, це передбачає «засвоєння, розвиток, зміцнення певних принципів політики, права і моралі, цінностей, соціальних і правових норм поведінки для того, щоб вистояти проти будь-яких негативних впливів зовнішнього середовища» [55, с. 80].

Самовиховання людини є запорукою самодисципліни та саморегуляції своїх дій, їхнє коригування, вироблення власних поглядів, вироблення потреби «діяти відповідно до норм права, гартувати свою волю, оцінювати свою поведінку на підставі нормативно закріплених вимог. <...> самовиховання робить особистість більш стійкою по відношенню до

чинників, що провокують правопорушення» [176, с. 82].

У підсумку варто відзначити, що окреслені можливості та шляхи формування культури політичного вибору можуть бути ефективними як певної частини комплексу політико-правової та патріотичної освіти, просвіти й виховання в сучасній Україні. При чому цей комплекс має бути адекватною відповіддю на виклики та запит суспільства. В умовах фактичного ведення війни на Донбасі й перебування де-факто у стані війни (принаймні інформаційної) з Росією система політичної і правової соціалізації в Україні продемонструвала і загострила певні питання, які потребують подальшого вивчення і практичного вирішення. Успішність протистояння інформаційно-ідеологічній російській агресії залежить від низки чинників, серед яких чільне місце посідають сформовані політико-правові ціннісні настанови і переконання щодо пріоритетності прав і свобод людини, верховенства права, демократичних стандартів та правил суспільного життя, консолідації українського суспільства і цілісності держави.

Висновки до четвертого розділу

Концепт політико-правової культури розглянуто як основу для реалізації політичної свободи та відповідальності за умов демократичного суспільства. Досліджується питання зумовленості політичного вибору особистісним рівнем сформованості демократичної культури, демократичного мислення, усвідомленістю політичної позиції та дій. Окреслені риси відтворюють вплив політичних обставин, суспільного та власного політико-правового досвіду.

Виокремлено та проаналізовано такі проблеми формування культури політичного вибору в українському суспільстві як патерналізм, деформація правової свідомості, «розмитість» системи політичних і правових цінностей, правовий нігілізм, деформація морально-етичної сфери тощо. Зокрема, патерналізм українського суспільства виявляється у несформованій у значної

частини громадян особистої відповідальності за стан справ в державі, що позначається на їхньому політичному виборі, усвідомленні цінностей та принципів демократії. Разом з тим, фіксується певна позитивна динаміка збільшення частки громадян, які відчують повну і часткову відповідальність за справи в Україні.

Систематизовано та проаналізовано такі групи проблем формування культури політичного вибору: теоретико-методологічні (наукове вивчення феномену); когнітивні (сфера усвідомленості сутності політики і права); практичні (досвід політичної діяльності в умовах правової держави). Останнє зумовлене ступенем сформованості принципів правової і демократичної держави. Аналіз природи і причин окреслених проблем актуалізує питання комплексу політичної і правової освіти, виховання, просвіти громадян у демократичному суспільстві.

Визначено роль соціальних дисциплін у формуванні політико-правової культури особистості, компетентностей сприйняття, аналізу та оцінки соціально-політичної дійсності. У цьому контексті зазначаються негативні наслідки таких тенденцій вітчизняної освіти як вилучення (або обмеження курсу) політології з навчального процесу. Соціальні і гуманітарні дисципліни впливають на формування політичних і соціальних компетенцій людини, що пов'язані з її відповідальністю, участю у прийнятті рішень, у реалізації принципів і цінностей демократичного життя. Разом з цим, не завжди усвідомлюється необхідність вивчення окреслених дисциплін у вітчизняних непрофільних закладах вищої освіти, а відмова від них часто обґрунтовується посиленнями на досвід європейських, де їх присутність у навчальних планах незначна. При цьому певним чином ігнорується те, що гуманітаризація європейської освіти забезпечується за рахунок розвитку інтегрованих знань, міждисциплінарних зв'язків, блоку громадянської освіти та включення питання формування політичних і соціальних компетенцій в шкільну освіту.

Подібні та інші суперечності політико-правової освіти України розглядаються також у контексті шляхів їх вирішення, зокрема через

модернізацію навчального процесу (гуманізацію; особистісно-діяльнісний, індивідуально-творчий, компетентнісний та практично-орієнтований підходи; новітні інтерактивні навчальні технології тощо) із використанням досвіду країн розвиненої демократії.

Крім того, досліджено проблему політичної та правової просвіти громадян, що реалізується різними суб'єктами – державними та громадськими організаціями, політичними партіями, засобами масової інформації, культурними та мистецькими об'єднаннями тощо, які спрямовані на людей будь-якого віку, а не лише молоді.

Проаналізовано вплив засобів масової інформації та комунікації як потужних інструментів поширення політико-правових знань й інформації у демократичному, а також й інформаційному суспільстві. Зокрема досліджено роль спеціальних теле- та радіопередач, випусків, журналів, через які систематично транслюється інформація для кваліфікованої правової та політичної просвіти громадян. З іншого боку, вивчено питання інформаційного попиту українців на медійні продукти такого типу та виявлено незначний інтерес до них, порівняно з випусками новин, розважальними програмами. Акцентується увага на потенціалі сучасних медіа як одному з інструментів формування культури політичного вибору, відповідальності за свій вибір і дії.

Підкреслено важливість забезпечення комплексної основи процесу формування культури політичного вибору, який поєднує участь держави, громадянського суспільства та безпосередньо самої особистості.

ВИСНОВКИ

У загальних висновках наводяться основні положення стосовно політико-культурного виміру політичного вибору, даються відповіді на ключові дослідницькі завдання. Зокрема на розгляд і захист виносяться такі науково-теоретичні та практичні результати.

1. На основі вивчення концептуально-теоретичних напрямів, що складають сучасний науковий дискурс і розкривають проблему політичного вибору, в дисертації конкретизовано та обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження окресленої проблематики. Феномен політичного вибору розглянуто в контексті міждисциплінарного вивчення. Природу окресленого феномену розкрито з використанням наукового знання соціальної філософії, соціології, психології, права та інших наук, що дозволило показати багатоаспектність вимірів і проявів політичного вибору, визначити його соціальні та особистісні характеристики.

Аналіз концепцій дозволив осмислити праксеологічну та аксіологічну основи досліджуваного феномена, їхню діалектичну взаємодію, зумовленість низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Обґрунтовано значимість політико-культурної сфери суб'єкта у формуванні політичного вибору, зокрема сформованості політичної та правової культури, а також її складових.

2. Зосередившись на визначенні та аналізі правових детермінант політичного вибору в контексті свободи та відповідальності, виявлено глибинну взаємозалежність світоглядно-ціннісних, державно-ідеологічних, нормативно-правових і громадянсько-соціальних чинників, що впливають на політичний вибір особи. Свобода і відповідальність – фундаментальна філософська та політико-правова пара категорій, що перебувають у нерозривному зв'язку на будь-яких рівнях людського буття. У політико-правовій площині цей контекстуальний зв'язок проявляється в системі прийняття рішень, в тому числі в рамках виборчої проблематики. У дисертації розглянуто юспозитивістські та юснатуралістські теорії, а також їх

практичну імплементацію в політико-правових системах тоталітарного й демократичного соціуму. Зроблено ключовий висновок про те, що тільки демократично-правова держава у гармонійній співпраці й конкуренції з громадянським суспільством здатна забезпечити дійсну реалізацію права особистості на вияв власної свободи у формі відповідальності за свій політичний вибір. Будь-який позадемократичний спосіб імітації громадянсько-політичного вибору позбавляє людину її фундаментального права на вільне самовиявлення та раціональну особистісну відповідальність. Сутнісний дуалізм політичного вибору полягає в тому, що, з одного боку, він є інструментом захисту прав й інтересів людини як найвищої цінності демократичного суспільства, з іншого – політичний вибір особистості у демократичній країні набуває ціннісного характеру, оскільки підтримує важливі для суспільно-політичного життя соціуму аксіологічні константи. Загалом правове обґрунтування політичного вибору в демократичному суспільстві є органічним поєднанням інституційних чинників (розвиток законодавства, належне функціонування всіх гілок влади тощо) та неінституційних факторів (розвиток правової культури та правосвідомості, становлення громадянського та правового суспільства, розвиток громадянської компетентності особистості та ін.).

3. Зазначено, що здійснення політичного вибору передумовлює одночасно і свободу прийняття рішення, і відповідальність за зроблене волевиявлення. Межі, в яких функціонують і взаємодіють свобода та відповідальність визначаються з формальної точки зору в правовий спосіб, а з фактичної – рівнем політико-правової культури всіх учасників соціальних відносин. Громадянська відповідальність зумовлюється потребою участі в діяльності держави та вирішенні спільних завдань. Свобода багато в чому визначається громадянсько-політичною компетентністю особистості, навичками та вміннями щодо захисту власних й суспільнозначущих прав і свобод. Така компетентність передбачає, що особистість є носієм певної суми політичних, правових, економічних та інших знань, а у своїй соціальній

діяльності керується низкою морально-правових й політичних принципів. Підкреслено, що політичний вибір особистості повинен мати не тільки раціонально-утилітарний, але морально-ціннісний характер, оскільки у майбутньому аморальна влада з легкістю буде порушувати права та свободи людей, що її обрали.

Актуалізовано проблематику забезпечення права політичного вибору в сучасній Україні в контексті свободи та відповідальності. Дослідження виявило значний розрив між цінностями свободи та відповідальності в свідомості українських громадян, що свідчить про недостатній рівень розуміння діалектичного взаємозв'язку їх функціонування в демократичному суспільстві. Існуючий розрив між свободою та відповідальністю ускладнює реалізацію на практиці громадянських обов'язків, розуміння того, що політичний вибір людини має соціальні, політичні й навіть правові наслідки, пов'язані з подальшим розвитком країни. Для вітчизняних реалій важливими проблемами залишаються проведення чесних та прозорих виборів, чітке дотримання виборчого законодавства, збереження результатів політичного вибору громадян – відсутність фальсифікацій під час проведення голосування, настання неминучої відповідальності щодо порушників діючого виборчого законодавства тощо. У реалізації співвідношення свободи та відповідальності у вітчизняному суспільстві важливою є також здатність громадян усвідомлювати пріоритети та цінності як власного, так і суспільного життя, і на підставі такого усвідомлення здійснювати вільний та відповідальний вибір.

4. З урахуванням сучасних наукових напрацювань української та зарубіжної політичної науки в дисертації проаналізовано основні детермінанти політичного вибору (ціннісну, економічну, медійну та комунікативну), визначено їхню сутність та зміст. На підставі проведеного аналізу визначено субординацію та взаємовплив таких детермінант. Серед них базовими для людини названі саме ціннісні, тобто сформовані в межах певної культури та традицій, вони мають глибокі ментально-історичні корені.

Економічні потреби та інтереси розуміються у ролі актуальної мотивації політичного вибору; медійна та комунікативна детермінанти здійснюють його інформаційне забезпечення. Значною мірою якість та спрямування впливу медіа і комунікативних каналів на політичний вибір особистості визначається розвиненістю її власних ціннісних пріоритетів та економічних інтересів. У випадку несформованості останніх, маніпулятивні інформаційно-комунікативні технології можуть підштовхнути громадянина здійснити політичний вибір, що суперечить і шкодить його базовим інтересам й потребам.

У дослідженні проаналізовано тенденції, що склалися у відносинах між українськими громадянами та каналами інформування, і наголошено на необхідності урахувати їх при розгортанні політичних кампаній та здійсненні заходів, спрямованих на формування політичної підтримки. Засоби масової інформації, використовуючи різноманітні засоби та форми інформаційно-психологічного впливу, здатні ефективно трансформувати політичний вибір громадян. Разом з тим, цей вплив може досягти своєї мети у тому випадку, коли повідомлення, що продукують медіа, повністю або частково відповідають потребам суспільства, його уявленням про свободу, відповідальність, справедливість, добробут, безпеку тощо.

5. У дослідженні вибудовується цілісна структура, в якій функціонально об'єднані зовнішні (соціально-політична ситуація, конфігурація політичних сил, політичні традиції, що домінують тощо) та внутрішні (рівень політичної свідомості та культури особистості, політичні уподобання, мотиви, очікування тощо) чинники політичного вибору, зокрема й в процесі демократизації суспільно-політичного життя. Виокремлено фундаментальне значення світогляду людини, який впливає на політично-електоральну поведінку індивідів і соціальних груп в активні періоди здійснення політичного вибору. Кожен суб'єкт політичної діяльності на працьовує власну систему принципів, керуючись якими здійснює політичний вибір. Врахування множинності цих систем важливе для розвитку

консолідуючих стратегій політичної діяльності в Україні. Загальнодемократичними принципами політичної діяльності можна вважати політичний плюралізм, повагу до різноманітних політичних думок та поглядів, правову рівність всіх суб'єктів політики, прозорість і відкритість, політичну послідовність, повагу до прав та свобод людини тощо.

6. Доведено, що культура політичного вибору відтворює низку проблем політико-правової сфери будь-якого суспільства. Проблеми формування культури політичного вибору досліджено через концепт демократичної політико-правової культури, яка розкриває рівень сформованості цінностей демократичного суспільства. Вказано на патерналізм та несформованість відповідальності за майбутнє країни, які характеризують політичну культуру значної частини громадян України.

Проаналізовано роль політичної та правової освіти у формуванні культури політичного вибору особистості. Цей інститут закладає індивідуальні компетентності щодо сприйняття, оцінки та реагування на виклики зовнішньої соціально-політичної дійсності. Осмислюється негативний вплив та наслідки вилучення політології (або обмеження цього курсу) з навчального процесу. Проблеми деформації правосвідомості, правового та політичного нігілізму в українському суспільстві потребують розв'язання, зокрема й через модернізацію правової та політичної освіти, які орієнтуються на компетентнісний і практично-орієнтований підходи, використання новітніх інтерактивних навчальних технологій тощо. Важливим компонентом є система політико-правової просвіти, що реалізується переважно культурно-виховними установами, навчальними закладами, громадськими об'єднаннями, сполучаючи раціональний та емоційний складові політичного і правового виховання.

Серед інших інститутів, що здатні впливати на формування культури політичного вибору, проаналізовано засоби масової інформації, які потенційно здатні виконувати широкий спектр функцій (формування громадської думки, інформаційна, просвітницька, інтегративна, аксіологічна,

соціалізаційна, виховна тощо). Наголошується на комплексній основі процесу формування культури політичного вибору, який поєднує участь держави, громадянського суспільства та безпосередньо самої особистості. При цьому проблематика не є вичерпною, а розвиток сучасних технологій, нові форми комунікацій між людьми, політичними інститутами та урядами, поглиблення глобалізаційних процесів вочевидь відкриють нові горизонти для осмислення феномену політичного вибору, його процедурних і ціннісних аспектів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко Т.В. Ціннісні характеристики поняття «демократія» як ідейно-світоглядної основи в контексті творення міжкультурного політичного діалогу. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 16. С. 101–107.
2. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории; [пер. с фр.]. Москва: ПЭР СЭ, 2000. 543 с.
3. Артемов Г. Мотивация электорального выбора. Политический анализ. Доклады Центра эмпирических политических исследований СПбГУ. URL: <http://library.sociology.kharkov.ua/books/politanaliz/01.html> (дата звернення: 05.07.2020)
4. Бабкіна О.В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. Київ, 2011. Вип. 5. С. 5–10.
5. Байме К. Політичні теорії сучасності. Київ: Стилос, 2008. 396 с.
6. Батраченко І.Г. Психологія політичного вибору: перспективи розвитку. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 3. С. 233–235.
7. Безбах В.Г. Психологія політичного вибору. Психологічні науки: проблеми і здобутки. Київ, 2013. Вип. 4. С. 36–49.
8. Береза В. Поняття політичної освіти і просвітництва в сучасній політологічній літературі. Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. Київ, 2015. Вип. 38. С. 5–13.
9. Березовська-Чміль О.Б., Черниш Т.В. Вплив політичних міфів на формування індивідуальної свідомості. Панорама політологічних студій. Рівне, 2013. Вип. 11. С. 22–29.
10. Бержель Ж.-Л. Общая теория права; [под общ. ред.

В. И. Даниленко]. Москва: NOTA BENE, 2000. 576 с.

11. Біденко Ю.М. Ідеологічні детермінанти політичного процесу (державний та глобальний виміри): автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2009. 18 с.

12. Білогур В. Структура світоглядних орієнтацій сучасної студентської молоді. Вища освіта України. 2011. № 3. С. 74–80.

13. Білоножко Є.П. Тоталітаризм та родина (розгляд проблеми на прикладі націонал-соціалістичної Німеччини). Університетська кафедра / Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. Київ: Вид-во КНЕУ, 2013. № 2. С. 155–164.

14. Бойчук М.А. Демократичний процес в Україні: проблема вибору і механізмів реалізації : автореф. дис. ... д. філос. н.: 09.00.03; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2012. 30 с.

15. Болонина С.В. Научно-методические основы преподавания правовых дисциплин в неюридических вузах: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Московский государственный университет культуры и искусств. Москва, 2000. 25 с.

16. Бунь В.В. Електоральна культура як фактор електоральної поведінки. Назва з екрану. URL: <https://sci.house/management-scibook/elektoralna-kultura-yak-faktor-elektoralnoji.html> (дата звернення: 05.07.2020)

17. Бучин М.А. Еволюція демократичних принципів виборів та особливості їхньої реалізації в Україні: автореф. дис. ... д. політ. н.: 23.00.02; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 42 с.

18. Буш К.А. Специфіка прояву політичної свідомості сучасної української молоді. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: збірник наукових праць [Ред. кол.: Євтух В.Б. (відп. ред.)]. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 12. С. 103–110.

19. Васильчук Є., Гринчук М. Трансформація політики США як результат еволюції засобів масової інформації. Гілея: науковий вісник. 2016.

Вип. 112. С. 322–326.

20. Висоцька Л.В. Правова освіта в соціокультурному просторі громади. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал. 2015. № 8 (52). С. 273–283.

21. Волинський А. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів. Політичний менеджмент. 2004. № 5 (8). С. 71–81.

22. Волковицька Н.О. Проблеми деформації правової свідомості і розвиток демократії в Україні. Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 46. Київ: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2009. С. 63–69.

23. Газізов М.М. Концептуальні можливості політичного ринку сучасної політичної системи. Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. 2015. № 4. С. 62–66.

24. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство; [пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра]. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.

25. Герасіна Л.М. Проблема впливу правосвідомості на культуру політичного вибору людини. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. 2010. № 3. С. 207–217.

26. Герасіна Л.М. Інтеріоризація політико-правових цінностей в політичній свідомості особистості. Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Соціологія. 2017. № 4. С. 8–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyuac_2017_4_3.

27. Гіоане І. М. Світогляд як основна духовна детермінант здійсненні політичного вибору. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 132 (5). С. 187–190.

28. Гіоане І. М. Проблема політичного вибору в контексті сучасного політичного дискурсу. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 23: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 44–50.

29. Гіоане І. М. Головні чинники політичного вибору. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 139(3). С. 12–19.
30. Гіоане І. М. Філософія правового супроводу політичного вибору. Держава і право: Збірник наукових праць; Ін.-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2019. Вип. 86. С. 244–256.
31. Гіоане І.А. Формування параметрів політичного вибору в контексті розвитку соціально-гуманітарної освіти. *Evropsky politicky a pravni diskurz = European political and law discourse*. Том 7. Вип. 6. Прага, 2020. С. 212–217.
32. Горбатенко В. Політико-правові цінності в контексті демократизації українського суспільства. *Право України*. 2013. № 8. С. 149–157.
33. Грин Д., Шапиро И. Объяснение политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? *Политические исследования*. 1994. № 3. С. 59–74.
34. Грицай С. М. Формування політичної культури майбутніх вчителів у процесі навчання. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. пр. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2015. Вип. 44. С. 54–61.
35. Громадська думка населення щодо децентралізації та реформи місцевого самоврядування: результати четвертої хвилі соціологічних досліджень. Аналітичний звіт. URL: http://kiis.com.ua/materials/pr/20191103_decentralisation/decentr_ukr.pdf (дата звернення: 05.07.2020).
36. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія [Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред.. М. П. Требіна]. Харків: Право, 2013. 536 с.
37. Гуренко М. М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис...д-ра юрид. наук: 12.00.12; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 36 с.

38. Гусарєв С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності: теоретичні, практичні, деонтологічні аспекти: [Навчальний посібник]. Київ: Знання, 2005. 655 с.
39. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: [підручник]. Харків: Право, 2013. 432 с.
40. Дембицька Н.М. Когнітивний аспект політичної свідомості нового покоління. Соціальна психологія: український науковий журнал [ред. Ю. Шайгородський]. 2003. № 1. С. 87–100.
41. Денисова А. М. Правовий вплив: природа та функціональне призначення. Вісник Львівського університету: Серія юридична. 2012. № 55. С. 3–10.
42. Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Детектор медіа. URL: <https://detector.media/infospace/article/164308/2019-03-21-dzherela-informatsii-mediagramotnist-i-rosiiska-propaganda-rezultati-vseukrainskogo-opituvannya-gromadskoi-dumki/> (дата звернення: 05.07.2020)
43. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология. Москва: Наука, 1994. 304 с.
44. Добіжа В. В. Етико-моральні та правові чинники формування політичної культури владної еліти. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Випуск 60. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. С. 478–484.
45. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова. Реформи в Україні: громадська думка населення-2019. URL: <https://dif.org.ua/article/reformi-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennya-2019> (дата звернення: 05.07.2020).
46. Дорошко М. С. Проблеми демократичного врядування в країнах «східного партнерства». Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2013. Вип. 20(1). С. 34–37.
47. Драгомирецька Н., Матвєєнко І. Громадянська відповідальність як

віддзеркалення розвитку громадянського суспільства. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2009. Вип. 1. С. 257–268.

48. Дунець В. Б. Формування політичної культури молоді в Україні після подій Майдану 2013–2014 років. Гілея: науковий вісник. Київ, 2014. Випуск 86 (№ 7). С. 326–330.

49. Духневич В. М. Політико-правова свідомість особистості та становлення громадянської позиції молоді. Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2015. Вип. 35. С. 216–230.

50. Духневич В. М. Психологічна готовність до політичного вибору. Соціальна психологія: український науковий журнал [Відп. ред. Ю. Шайгородський]. 2004. № 2(4). С. 70–76. http://psy-lpr.at.ua/Materials/dukhnevich-socialna_psikhologija_2004-2.pdf

51. Дьоміна О. С. Політико-правові цінності як детермінанти політичного процесу: структурно-функціональний аналіз. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ, 2015. Вип. 18. С. 98–102.

52. Дьоміна О. С. Політична ідеологія як духовний регулятив суспільно-політичного розвитку. Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альм. Дніпро, 2015. № 12(1). С. 18–24.

53. Егорова М. С. Доступ граждан к правовой информации как условие развития правосознания и формирования правовой культуры. Государство и право. 2006. № 9. С. 105–111.

54. Ефимова Л.А. Рациональные и иррациональные факторы политического выбора в современном российском регионе: автореф. дис. ... канд. полит. н.: 23.00.02; Дальневост. гос. ун-т. Владивосток, 2005. 26 с.

55. Єфтені Н.М. Роль правової цивілізації у формуванні громадянського суспільства. Наукові праці. Серія: Соціологія: наук. журн. /

Чорном. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2013. Випуск 199. Том 211. С. 79–81.

56. Жадан І.В. Методологічні засади дослідження взаємодії суб'єктів політичної соціалізації як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць. К. : Міленіум, 2011. Вип. 12. URL: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/ppp/2011_12/Zhadan.htm (дата звернення: 05.07.2020).

57. Жеребятнікова І. В. Політична аксіологія: генеза та нові орієнтири дослідження. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Одеса, 2014. № 1. С. 218–230.

58. Закон України «Про вищу освіту» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37–38, ст. 2004); (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 05.07.2020).

59. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII (зі змінами) Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 05.07.2020).

60. Зінько І. Ю. Правова освіта як елемент формування професійної компетентності майбутніх педагогів. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. Вінниця, 2015. Вип. 43. С. 222–225.

61. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития [пер. с англ.]. Москва: Новое изд-во, 2011. 464 с.

62. Івашев Є. В. Вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 112–120.

63. Ігнатушко І. В. Формування електорально-правової культури української молоді. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та

практики. Збірник наукових праць. Запоріжжя, 2013. Вип. 57. С. 88–94.

64. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості: монографія [за ред. В.П. Казміренка]. Київ: Міленіум, 2008. 360 с.

65. Ірха К. О. Електоральна активність як об'єкт політологічного дослідження. Політологічні записки. 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_23 (дата звернення: 05.07.2020).

66. Калиновський Ю. Ю. Діалектика свободи та відповідальності у правовому суспільстві. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2015. № 1 (24). С. 114–121.

67. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис. ... доктора філософ. наук: 12.00.12; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 37 с.

68. Калиновський Ю. Ю. Особливості реалізації соціальної справедливості у правовому суспільстві. Гілея: науковий вісник. Київ: ВІР УАН, 2013. Випуск 74 (№ 7). С. 172–175.

69. Камю А. Записки бунтаря [пер. с фр.]. Москва: АСТ; Астрель; Полиграфиздат, 2011. 381 с.

70. Карантинна благодійність партій та політиків напередодні місцевих виборів. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії» URL: <http://od.org.ua/uk/%d0%ba%d0%b0%d1%80%d0%b0%d0%bd%d1%82%d0%b8%d0%bd%d0%bd%d0%b0%d1%8f> (дата звернення: 05.07.2020)

71. Карпінський І.Ю. Роль гуманітарних дисциплін в формуванні сучасного інженера. Назва з екрану. URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/karpinsky.php> (дата звернення: 05.07.2020).

72. Кацапова И.А. Философия права П.И.Новгородцева. Москва, 2005. 188 с.

73. Кириченко В.В. Політичний вибір особистості: формування позиції «за» та «проти». Проблеми політичної психології: зб. наук. праць.

Київ: Міленіум, 2015. Вип. 2(16). С. 349–360.

74. Киселева М. Концепт вибора в християнській і постхристиянській культурах. *Вопросы философии*. 2013. № 12. С. 48–58.

75. Кистяковский Б. А. *Философия и социология права* [Сост., примеч., указ. В.В.Сапова]. СПб.: РХГИ, 1999. 800 с.

76. Кістяківський Б. Соціальні науки і право / Антологія лібералізму: політико-правові вчення та верховенство права [упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; відпов. ред. С. Головатий; наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко]. Київ: Книги для бізнесу, 2008. С. 839–896.

77. Климкова І. І. Підходи до вивчення впливу засобів масової інформації на розвиток політичних процесів та соціальний устрій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. Київ, 2012. Вип. 7. С. 29–35.

78. Клімова Г. П. Правове інформування українських громадян засобами масової комунікації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 1 (15). С. 198-206.

79. Ключковський Ю.Б. Гарантії чесних виборів: роль закону і правозастосування. *Вісник Вищого адміністративного суду України*. 2013. № 1. С. 34–44.

80. Коваленко І. Правова соціалізація як процес формування правової культури. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 6. С. 43–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2011_6_11 (дата звернення: 05.07.2020)

81. Коваль І.М. Правосвідомість особи як критерій визначення її правового менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. Львів, 2015. № 825. С. 155–161.

82. Коврига С. Детермінанти політичного простору. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 164–171.

83. Кожен другий українець вважає, що здатен розпізнати фейк чи дезінформацію, – опитування КМІС. Детектор медіа. 21 березня 2019. URL: <https://detector.media/infospace/article/164315/2019-03-21-kozhen-drugii-ukrainets-vvazhae-shcho-zdaten-rozpiznati-feik-chi-dezinformatsiyu-opituvannya-kmis/> (дата звернення: 05.07.2020)

84. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.

85. Козюбра М.І. Дотримання вимог верховенства права – запорука забезпечення виборчих прав громадян та потреб суспільства. Виборче право України в контексті європейських демократичних стандартів: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26–27 травня 2016 р.). Київ, 2016. С. 7–13. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11426/Kozyubra_Dotrymannya_vymoh_verkhovenstva.pdf?sequence=1 (дата звернення: 05.07.2020)

86. Козьма В.В. Особистісний вимір політичної соціалізації. S.P.A.C.E. Society, Politics, Admistration in Central Europe. 2017. № 2. С. 29–32.

87. Константинова Т.В. Плюралізм політичних груп як основа демократичного політичного вибору. Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Одеса, 2012. Вип. 47. С. 49–56.

88. Константинова Т.В. Політичний вибір як об'єкт міждисциплінарних досліджень: історія та сучасність. Політологічні записки: зб. наук. пр. Сєверодонецьк, 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_30 (дата звернення: 05.07.2020)

89. Константинова Т.В. Політичний вибір: місце та роль у процесі прийняття політичних рішень. Політологічні записки: зб. наук. пр. Сєверодонецьк, 2012. № 5. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/50585/%CA> (дата звернення: 05.07.2020)

90. Константинова Т.В. Теорія політичного вибору як складова ліберальної доктрини. Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць.

Одеса, 2013. Вип. 48. С. 58–66.

91. Конституция (Основной Закон) Российской Советской Социалистической Федеративной Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918>. (дата звернення: 05.07.2020).

92. Концепція політичної освіти в Україні / Інститут громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська Академія»; Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні; Лабораторія законодавчих ініціатив. 07 квітня 2005. URL: <http://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/> (дата звернення: 05.07.2020).

93. Кормич Б.А. Інформаційне право: [підручник]. Харків: Бурун і К, 2011. 334 с.

94. Корнієнко В. О. Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.03; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. 36 с.

95. Краснякова А.О. Інтернет-комунікація як чинник становлення політичної суб'єктності особистості. Проблеми політичної психології: збірник наук. пр. / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ: Міленіум, 2015. Вип. 2. С. 243–253.

96. Краснякова А.О. Політична суб'єктність: умови становлення та ознаки розвитку. Проблеми політичної психології : збірник наук. праць / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ: Міленіум, 2014. Вип. 1 (15). С. 45–55.

97. Крук С.Л. Правова культура у контексті вищої професійної освіти. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електронне наукове фахове видання. Педагогічні науки. 2012. № 1. URL: http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2012_1/12kslvp.pdf. (дата звернення: 05.07.2020).

98. Кукуруз О. Політичні чинники створення права: сучасні тенденції

в Україні та Польщі. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2014. Вип. 4. С. 158–164.

99. Кукуруз О.В. До проблеми дослідження взаємодії політики і права. *Держава і право: Збірник наукових праць; Ін.-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. 2018. Вип. 79. С. 46–58.

100. Кутырев Г.И. Неинституционализм рационального выбора: преимущества и внутренние противоречия. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. *Вопросы теории и практики*. 2012. № 11(25). Ч. 1. С. 107–111.

101. Кучеренко А.А. Політичні вибори як предмет теоретичного аналізу. *Право та державне управління. Збірник наукових праць*. 2015. № 1. С. 87–92.

102. Лаврук І.М. Чинники структурної взаємодії у виборчому процесі. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 347–350.

103. Лаврук І. Проблема електоральної невизначеності у ході передвиборчих кампаній. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей*. 2015. Т. 31–32. С. 123–126.

104. Лещенко О. Роль дисциплін гуманітарного циклу у формування професійної компетентності майбутніх інженерів. *Педагогіка і психологія професійної освіти: науково-методичний журнал*. 2013. № 3. С. 84–90.

105. Лещенко С.В. Роль ціннісно-нормативної системи у політичній соціалізації суспільства. *Нова парадигма*. Вип. 72. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. С. 89–98.

106. Лойко В.В. До питання маніпуляції суспільною свідомістю у політичному дискурсі ЗМІ. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2011. Вип.57. С. 179–181.

107. Лопушняк Г. Теоретико-методологічні аспекти державної соціальної політики. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2013. Вип. 35. С. 118–128.

108. Лук'янова В.В. Політичний ризик у функціонуванні суб'єктів

підприємницької діяльності. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2015. № 2(2). С. 226–230.

109. Лясота А. Політичні традиції у забезпеченні динамічної рівноваги політичної системи. Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2005. № 2(40). С. 133–138.

110. Макаренко Б. Духовні детермінанти активізації політичної участі особистості. Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 98. С. 345–349.

111. Макарова О. В. Правові основи регулювання правової освіти в Україні. Вісник Академії адвокатури України. 2012. № 3 (25). С. 83–89.

112. Македон І. Вплив політичної реклами на формування порядку денного засобів масової інформації. Гілея: науковий вісник. 2013. № 75. С. 462–465.

113. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография. Харьков: Право, 2002. 328 с.

114. Максимішина Т.М. Електоральна культура як об'єкт застосування виборчих технологій. Сучасне суспільство: збірник наукових праць. Харків, 2013. Вип. 2. С. 68–79.

115. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования. Диагноз нашего времени [пер. с нем. и англ.]. Москва: Юрист, 1994. С. 277–411.

116. Матвеева Г. Політико-правові колізії в Україні як предмет політологічних досліджень. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2011. Вип. 1. С. 259–269.

117. Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах / Додаток до Наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ (дата звернення: 05.07.2020).

118. Мешковая С.И. Анализ нормативно-правовых документов щодо радянських громадян, позбавлених виборчого права (1926-1930 рр.). Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми

історії України. 2013. № 25. С. 78–86.

119. Минькович-Слободяник О.В. Співвідношення правової і політичної культур: до постановки проблеми. Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис. Київ, 2013. № 3. С. 34–37.

120. Михайличенко О.В. Класифікація наук та визначення поняття суспільно-політичних дисциплін. Теорія і методика навчання суспільних дисциплін : науково-педагогічний журнал. Вип. 1. Суми: СумДПУ, 2011. С. 4–14.

121. Михайличенко О.В. Суспільно-політичні та гуманітарні науки: теорія, історія та методика навчання: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів [Текст з іл., передмова М. Б. Євтух]. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 347 с

122. Мостовщиков Л. Д. Правосознание в системе регуляторов социального поведения: автореф. дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11; Омский юридический институт МВД России. Омск, 1995. 22 с.

123. Навальный С.В. Электорально-правовая культура: вопросы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нижегородский юридический институт МВД РФ. Нижний Новгород, 1999. 31 с.

124. Нагорна Л. Політична культура і культура політики: етичні аспекти. Політичний менеджмент. 2009. № 6. С. 14–24. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/nahorna_politychna.pdf (дата звернення: 05.07.2020).

125. Наумова М. Соціально-політичні цінності українців і перспективи ефективної демократії. Культурологічна думка: збірник наукових праць / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т культурології. Київ, 2014. № 7. С. 184–190.

126. Національна програма правової освіти населення / Затверджено Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/992/2001> (дата звернення: 05.07.2020).

127. Немченко С. С. Понятійно-теоретичні особливості правової освіти в Україні. Митна справа: науково-аналітичний журнал. 2015. № 5 (101). Частина 2. С. 348–353.

128. Ніколаєв І. Законодавче забезпечення процесу утвердження однопартійної системи в УСРР (1919–1929 рр.). Мандрівець: науковий журнал. 2013. № 2. С. 34–38.

129. Новакова О.В. Права людини: сучасний український контекст / Чотирнадцяті юридичні читання. Міжнародна наукова конференція «Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом». 17–18 квітня 2019. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2019. С. 214–218.

130. Новакова О.В. Чинники вдосконалення навчально-методичного забезпечення підготовки сучасних політологів у галузі вищої освіти. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ, 2020. Вип. 27. С. 19–25.

131. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Начала, 1997. 180 с.

132. Носков В., Кальянов А., Єфросиніна О. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини. Політичний менеджмент. 2005. № 5. С. 125–133.

133. Омеличкин О.В. Политический выбор в России: факторы и мотивы. Вестник Кемеровского университета. 2012. № 1(49). С. 71–76.

134. Оптимізація циклу соціально-гуманітарних дисциплін у вищій освіті України в контексті євроінтеграції: монографія (рукопис)[Б.А. Воронкова, М.А. Дебич, Н.М. Дем'яненко, Н.О. Дівінська та ін.; за заг. ред. Г.В. Онкович]. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2014. 326 с.

135. Орлов Ю.В. Політичні репресії та терор як соціально-правові феномени: кримінологічний аспект. Вісник Кримінологічної асоціації

України: збірник наукових праць. 2015. № 3. С. 167–179.

136. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017р. / Результати соціологічного опитування «Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект». Національна безпека і оборона. 2017. № 1–2. С. 3–61.

137. Павленко В.В. Формування виборчої системи в радянській Україні за конституціями 1919, 1929, 1937 рр. Європейські перспективи: науково-практичний правовий журнал. 2015. № 1. С. 32–37.

138. Павлишин О.В. Правова культура як показник рівня розвитку системи юридичної освіти (семіотико-правовий аспект). Юридична психологія і педагогіка. 2013. № 2. С. 82–93.

139. Павлова Л.І. Електоральні уподобання громадян як основний чинник формування стратегій виборчих кампаній в сучасній Україні. Політологічні записки: збірник наукових праць. 2012. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_15 (дата звернення: 05.07.2020).

140. Панкевич І. Принцип таємності голосування як гарантія вільних виборів: міжнародні стандарти та український досвід. Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. 2012. Вип. 31. С. 198–207.

141. Пивоев В.М. Философия и психология политики. Петрозаводск, 1991. 133 с.

142. Погребняк С.П. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 1. С. 29–36.

143. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студ. вузів [ред.-упоряд. В.П. Горбатенко; ред.: Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін]. 2-е вид.: доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

144. Поліщук І.О. Поняття «електоральна культура». Проблеми формування електоральної культури населення: зб. наук. ст. (за матеріалами XVII Харк. політол. читань). Харків: Право, 2005. С. 71–72.

145. Поліщук І.О. Феномен електоральної культури у транзитивних

суспільствах. *Politology bulletin / Taras Shevchenko Nat. Univ. of Kyiv*. 2018. Iss. 80. С. 46–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2018_80_6. (дата звернення: 05.07.2020).

146. Поляков А.В. *Общая теория права: курс лекций*. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. 642 с.

147. Полякова О. Роль держави і суспільства у формуванні політико-правової свідомості. *Держава і суспільство*. 2014. № 4. С. 249–254.

148. Полянська В.Ю. Естетичні аспекти політичного вибору: філософські та психологічні підходи. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. Дніпро, 2012. Вип. 4(3). С. 180–185.

149. Походенко С.В. Політичний вибір особистості як предмет психологічного дослідження. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Київ, 2012. Вип. 37. С. 28–32.

150. *Правовая мысль: антол.* [авт.-сост. В. П. Малахов]. Москва: Акад. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 1016 с.

151. Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні: Постанова Академії педагогічних наук України N 1-7/6-98 від 1 липня 2004 р. / ІАС «Консультант»: інформаційно-аналітична система по законодавству України. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=06FRL41919> (дата звернення: 05.07.2020).

152. Пробийголова Н. В. Електоральна міфологія в структурі політичної діяльності. *Політологічні записки: збірник наукових праць*. Сєверодонецьк: 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_14 (дата звернення: 05.07.2020).

153. Пуертас Савіна Д.К. Репрезентація ціннісних орієнтації ідеального політичного лідера у молоді з різним електоральним вибором. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2011. № 959. С. 158–161.

154. Пуертас Савіна Д.К. Співвідношення базових людських

цінностей та електорального вибору. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія. 2014. № 1110. Вип. 55. С. 85–90.

155. Рафальський О.О. Суспільна функція політичної науки і її роль на сучасному етапі розвитку України. Вісник НАН України. 2016. № 5. С. 44–46.

156. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_975 (дата звернення: 05.07.2020).

157. Романюк О.І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. Харків: ХДАК, 2011. 376 с.

158. Романюк О.І. Про характер сучасного політичного режиму Росії. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2014. № 4(23). С. 152–159.

159. Рудич Ф.М. Політологія [Підручник]. 3-тє вид., перероб., доп. Київ: Либідь, 2009. 480 с.

160. Рюссо Ф. Научная беспристрастность и свободный религиозный и политический выбор. URL: http://www.odinblago.ru/nauchn_bespristr (дата звернення: 05.07.2020).

161. Рябой Ю.О. Тоталітаризм як фактор впливу на сучасну політичну культуру українського суспільства. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Політологія. 2012. Т. 204, Вип. 192. С. 98–102.

162. Рябокінь М.В. Філософсько-теоретичні основи гуманоцентричної освіти / Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: матеріали V Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань (Ірпінь, 12 червня. 2007). Ірпінь: АСМО, 2007. С. 97–100.

163. Саветчук Н.М. Проблеми формування правової культури в умовах розбудови Української держави / Актуальні проблеми історико-правової

науки та її роль у правовому та патріотичному вихованні студентів юристів: Матеріали науково-практичної конференції. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2014. URL: lib.pu.if.ua/read.php?id=2740 (дата звернення: 05.07.2020)

164. Самойленко О. П. Суспільно-політичні детермінанти формування політичних цінностей як засаднича умова становлення особистості. Наукові праці МАУП. 2014. Вип. 42. С. 50–53.

165. Свідерська О. Масова політична поведінка у індивідуалізованому суспільстві. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 286–294.

166. Світове дослідження цінностей (World Values Survey). URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (дата звернення: 05.07.2020).

167. Сенашенко В.С., Ткач Г.Ф., Конькова Е.А. Воспитание учащихся в России и за рубежом. Гуманитарно-социальная составляющая образовательных программ. Вестник высшей школы (Alma mater). 2011. № 11. С. 31–36.

168. Сервецький І.В., Редька В.В. Проблеми формування політичної свідомості громадян в умовах демократичного суспільства. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2012. № 1(3). С. 78–83.

169. Сіленко А., Кормич Л. Політологія та соціологія в освітньому процесі України: Болонський процес чи відступ від демократії? Віче. 2010. № 13. С. 31–32.

170. Сибиряков С., Шапиро А. Гарвардский проект: Создатели региональных интернет-проектов о ситуации в украинской блогосфере. URL: <http://www.iarex.ru/interviews/22040.html>. (дата звернення: 05.07.2020)

171. Сибиряков С., Шапиро Г. Громадянський потенціал соціальних медіа як чинник раціоналізації державного управління в Україні в контексті архетипіки. Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. Харків: Вид-во «ДокНаукДержУпр». № 2(18) спеціальний випуск. Червень, 2014. С. 167–178.

172. Сидоркіна М.Ю. Вплив мотивації політичної взаємодії на політичну самоідентифікацію студентської молоді. Психологічні науки: проблеми і здобутки. 2015. Вип. 8. С. 254–269.

173. Скрипник Є. Правова культура та її значення в духовному розвитку особистості. Релігія та Соціум: міжнародний часопис. Чернівці, 2016. № 1–2(21–22). С. 88–94.

174. Скуратівський А. Правова культура: сутність, стан та шляхи розвитку. Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України [За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева]. Київ, 2000. Вип. 1. С. 389–401.

175. Слінченко Л.В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір. Гілея: науковий вісник. Київ, 2013. Вип. 72 (№ 5). С. 856–861.

176. Соколова С. Професійна мобільність як складова правової культури майбутніх інженерів-педагогів. Педагогіка вищої та середньої школи. 2017. № 1 (50). С. 75–85.

177. Співак В. Проблеми розвитку правової культури виборів: зарубіжний та український досвід. Вісник Центральної виборчої комісії. 2007. № 1(7). С. 56–65.

178. Стичинська А.Б. Взаємозалежність процесу демократизації суспільства і вітчизняної практики забезпечення прав людини. Гуманітарні студії: збірник наукових праць. Київ, 2013. Вип. 20. С. 243–248.

179. Стрижак А. Деякі проблемні питання у діяльності Конституційного Суду України щодо забезпечення конституційного ладу в Україні. Вісник Конституційного Суду України. 2011. № 4–5. С. 42–49.

180. Твердохліб Л.В. Педагогічні умови формування правової культури в навчальних закладах нового типу. Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ МВС України. Одеса: РВВ ОІВС, 1999. № 3. С. 199–201.

181. Тодыка Ю.Н. Конституционные основы формирования правовой культуры: монография. Харьков: Райдер, 2001. 160 с.

182. Томашов В.В. Человек как субъект социально-политического выбора в постэкзистенциальной антропологии США. Вестник Тверского государственного университета. Серия: Философия. 2013. Вып. 4. С. 149–158.
183. Тоффлер Е. Третья хвиля. Київ: Всесвіт, 2000. 480 с.
184. Тригубенко Г. Боротьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму. Право України. 2002. № 3. С. 127–128.
185. Усаченко Л. Історичний розвиток поняття «громадянське суспільство» як свідчення сутнісної еволюції його взаємовідносин з державною владою. Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник. 2008. № 3. С. 28–33.
186. Фатхутдінова О. Особливості модернізації правової освіти на початку ХХІ століття. Гілея: науковий вісник. 2013. Вип. 73. С. 288–291.
187. Федоренко О. Політична свобода в системі демократичного розвитку. Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія. 2013. Вип. 28(1). С. 390–396.
188. Федотова О. Політична цензура в УСРР–УРСР: практика обмеження друкованої продукції. Вісник Книжкової палати. 2012. № 2. С. 45–47.
189. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. [О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна]. Харків: Право, 2009. 208 с.
190. Фоміна С.В. Поняття та ознаки голосування як стадії виборчого процесу в зарубіжних країнах. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право». Харків, 2012. Вип. 19. С. 188–195.
191. Хайек Ф.А. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики [пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева; под ред. А. Куряева]. Москва: ИРИСЭН,

2006. 644 с.

192. Халитова А.Х. О политологическом понимании понятия «выборы» Филология и культура. 2006. №5. С. 56–61.

193. Харченко Л. Про особливості викладання політології в університеті / Національний університет біоресурсів і природокористування України. 22 травня 2015. URL: <https://nubip.edu.ua/node/15073> (дата звернення: 05.07.2020).

194. Хоменко В. Теоретико-методологічні засади дослідження політичної традиції як соціокультурного феномену. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 373–380.

195. Чекаленко Л., Васильєва М. Аксіологічна дилема неспроможних держав. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2012. Випуск 19. С. 77–83.

196. Чекаленко Л., Васильєва М. Європейські цінності, що засновані на духовній, моральній та історичній спадщині народів Європи. Зовнішні справи: суспільно-політичний журнал. 2013. № 10. С. 14–17.

197. Чемшит А.А. Государственная власть и политическое участие. Киев: Украинский центр духовной культуры, 2004. С. 250–390.

198. Чередніченко Г.А., Клімова О.В. Забезпечення якості освітніх програм підготовки інженерів-технологів харчової галузі в контексті процесів глобалізації і євроінтеграції. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2016. Вип. 51 (104). С. 307–314.

199. Четвернин В.А. Современные концепции естественного права [отв. ред. В. А. Туманов]. Москва: Наука, 1988. 144 с.

200. Шадріна А. В. Роль загальноправових дисциплін у формуванні креативного потенціалу майбутнього вчителя. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2013. Вип. 30(89). С. 389–393.

201. Шведа Ю.Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

202. Швери Р. Теория рационального выбора: аналитический обзор. Социологический журнал. 1995. № 2. С. 43–56.
203. Шевчук Т. Роль гуманітарної підготовки в технічному ВНЗ. Науковий Вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2016. № 1 (52). С. 70–75.
204. Шляхтун П.П. Політологія (теорія і історія політичної науки): [підруч.]. Київ: Либідь, 2002. 576 с.
205. Шульга О. Ціннісні зміни в українському суспільстві: між старою та новою моделями. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць [Гол ред. В. Ворона]. Київ: НІСД НАНУ, 2019. Випуск 6(20). С. 294–301.
206. Шусть В.В. Становлення політичних цінностей у структурі ціннісної сфери особистості. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2015. Вип. 35. С. 147-161.
207. Щеглова Д.В. Проблема агрегирования предпочтений акторов в исследованиях политического рынка. Человек. Сообщество. Управление. 2010. № 3. С. 70–81.
208. Щедрова Г. П. Вплив виборчого процесу на еволюцію форм політичної конкуренції еліт в Україні. Політологічні записки. 2012. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_3 (дата звернення: 05.07.2020)/
209. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016–2018) / Резюме дослідження; [С. Колишко, М. Паращевін, В. Яворський; під заг. ред. Т. Печончик]. Київ, 2018. 96 с.
210. Що українці дивляться на карантині: топ-5 програм. URL: <https://zpost.me/post/1770-shcho-dyvlyatsya-ukranci-na-karantyni-top-5-program> (дата звернення: 05.07.2020).
211. Яковлев Д.В. Соціологія політичного вибору: контури теорії. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 10. С. 194–197.
212. Яковлев Д.В. Дилеми вибору. Молодий вчений: науковий журнал. 2016. № 7. С. 503–508. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_7_122. (дата

звернення: 05.07.2020).

213. Ямельницький О. Видова специфіка політичної мобілізації. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2015. Вип. 27. С. 75-81.

214. Ясінська А. Вплив мотивації як психологічного чинника політичної поведінки на електоральний вибір особи. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 6. С. 209–216.

215. Brown N. J. Political culture's effect on voter turnout: the 2004 election and beyond. Iowa: Iowa State University, 2008. 61 p.

216. Caprara G. V., Schwartz Sh., Capanna C., Vecchione M., Barbaranelli C. Personality and Politics: Values, Traits, and Political Choice. Political Psychology. 2006. Vol. 27. №. 1. PP. 1–28.

217. Democracy at Risk: How Political Choices Undermine Citizen Participation and What We Can Do About It. Brookings Institution Press, 2006. 240 p.

218. Elster J. Rational Choice (Readings in Social & Political Theory). NY: Press, 1986. 266 p.

219. Hinich M., Munger M. Ideology and the Theory of Political Choice. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996. 280 p.

220. Hobolt S.B., Hoerner J. M. The Mobilising Effect of Political Choice. European Journal of Political Research. 2020. Vol. 59. P. 229–247.

221. Muers S. Culture, Values and Public Policy. IPR Report. 2018. URL: <https://www.bath.ac.uk/publications/culture-values-and-public-policy/attachments/culture-values-and-public-policy.pdf> (дата звернення: 05.07.2020).

222. Reasoning and Choice: Explorations in Political Psychology / Sniderman P., Brody R. et al. UK: Cambridge University Press, 1991. 324 p.

223. Rogers E., Diaring J. Agenda-setting research: Where has it been, where is it going? / Communication Yearbook. Newbury Park, CA: Sage. 1988.

Vol. 10. P. 555–594.

224. Simmonds N.E. *Philosophy of Law. The Blackwell Companion to Philosophy*. Oxford, 1996. Chap. 13. P. 403–427.

225. Shively P. W. *Power & Choice: An Introduction to Political Science*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers. 2019. 464 p.

226. Whitefield S., Evans G. *Political Culture versus Rational Choice: Explaining Responses to Transition in the Czech Republic and Slovakia*. *British Journal of Political Science*. 1999. Vol. 29. No 1. P. 129–154.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Апробація матеріалів дисертації

Положення й висновки дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова.

Результати дослідження доповідалися на звітних семінарах аспірантів, наукових конференціях міжнародного та всеукраїнського рівнів, а саме:

1. «Педагогічна освіта України: стратегія розвитку» (Київ-Рівне 2018 р.) – заочна участь;
2. Тринадцяті юридичні читання «Українська державність: крізь призму часу» (Київ, 2018р.) – виступ на секції;
3. Ціннісний дискурс у суспільстві та освіті (Київ, 2018 р.) – виступ на секції;
4. Культурологічна практика в системі підготовки майбутнього вчителя (Київ, 2018 р.) – виступ на секції;
5. Майбутнє філософії освіти в Європі: виклики та перспективи (2019 р.) – заочна участь;
6. Значення культурної практики в освітньому процесі університету (Київ-Новгород-Сіверський, 2019 р.) – виступ на секції.

ДОДАТОК Б**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

**Наукові праці, в яких опубліковані
основні наукові результати дисертації:**

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Гіоане І. М. Світогляд як основна духовна детермінант здійсненні політичного вибору. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 132 (5). С. 187–190.

2. Гіоане І. М. Проблема політичного вибору в контексті сучасного політичного дискурсу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Вип. 23: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 44–50.

3. Гіоане І. М. Головні чинники політичного вибору. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 139(3). С. 12–19.

4. Гіоане І. М. Філософія правового супроводу політичного вибору. *Держава і право: Збірник наукових праць; Ін.-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. 2019. Вип. 86. С. 244–256.

Стаття у зарубіжному науковому виданні:

5. Гіоане І. М. Формування параметрів політичного вибору в контексті розвитку соціально-гуманітарної освіти. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Sv. 7, Vyd. 6. С. 212–217.